

आदिवासी संशोधन पत्रिका
TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune

EDITORIAL

The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on first-hand field research and observation on various aspects of tribal life. Articles covering tribal life, culture and their problems as well as development activities in tribal areas and its impact are invited from social scientists and persons having deep involvement in tribal matters. It is a bi-annual publication, first of its kind in Maharashtra.

We have great pleasure in bringing out the 20th issue of the Bulletin. Dr. Lakshminarayanan has given useful and exhaustive information about the "Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation". He discusses the functions and performance about the Corporation. In the article "Economics of Periodic Markets and Cultural Integration in tribal areas" Dr. Rajagopal has analysed the socio-cultural role, played by the periodic markets, (i. e. hats) in the integration of Indian Civilization and impact of urban marketing techniques on the periodic markets of tribal area. Shri Vasave in his article briefly described the role of co-operatives in the development of Hilly and Tribal area. Shri Ambegaonkar and Shri Wangikar explained in their article the new agricultural technology which will be useful to the tribal farmers.

In the Marathi section there are various articles on Tribal Youth Training Programme, Tribal Development in Maharashtra State (M. A. D. A. and Mini M. A. D. A. Pockets), importance of Electric Motor Pumps in Tribal Development, importance of children songs in their life and culture, descriptive note on Planning on Tribal Development etc.

Shri Deshmukh in his article elaborately stated about the Scrutiny of Scheduled Tribes Certificates. We have no doubt that this article will prove though provoking, useful and to know the magnitude of the problem.

We hope that the material presented in this issue will be useful to the general readers, Government Administrators and Executives, Researchers and to the scholars too. The Bulletin is playing an important role in diffusing information on tribal development. It is hoped that the papers presented in this issue will enable further and deeper examination of the problems and issues concerning tribal communities. The issue may help in planning and implementation of the relevant programmes for the tribal communities. The views expressed in the papers are those of the authors and do not necessarily reflect those of the Government.

G. M. GARE

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Vol. X, No. II September, 1988.

A Bi-Annual Journal of Tribal Research and Training
Institute, Maharashtra State, Pune-411 001.

Regd. No. RN-37438/79.

CONTENTS

		Pages
	Editorial	
Editor : Dr. G. M. GARE.	1 Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation : Its functions and Performance. An Appraisal By Dr. Lakshminarayanan.	5
	2 Role of Co-operatives in the development of Hill and Tribal Areas. By A. D. Vasave.	20
	3 Economics of Periodic Markets and Cultural Integration in Tribal Areas : A case study - By Dr. Rajgopal.	21
	4 A study on the Attitude of Tribal farmers Towards New Agricultural Technology. By A. R. Ambegaonkar. Dr. S. D. Wangikar.	30
	५ आदिवासी युवकांचे प्रशिक्षण श्रीनिवास कर्वे	.. 32
	६ आदिवासी विकासाची महाराष्ट्रातील सद्यः केंद्रस्थाने : माडा व मिनी माडा पॅकेट (खंड) श्री. एम्. बी. सुराणा.	34
	७ आदिवासी विकासात "विद्युत्पंप" योजनेचे महत्त्व. जाँन गायकवाड.	38
	८ आदिवासींच्या जागृतीसाठी अनौपचारिक शिक्षणाचे महत्त्व.	40
	९ आदिवासी बालगीते डॉ. गोविंद गारे.	.. 44
	१० आदिवासी विकास महामंडळाचे आदिवासींच्या आर्थिक विकासातील महत्त्वाचे योगदान.	46

CONTENTS—contd.

	<i>Pages</i>
११ अनुसूचित जमातीची प्रमाणपत्रे तपासणी श्री. शं. वि. देशमुख.	.. 56
१२ आदिसाहित्य आदिपुत्राच्या वनवासमुक्तीचे शस्त्र ठरावे (जव्हारच्या आदिवासी साहित्यिक शिबीरातील विचार).	61
१३ संस्था परिचय	.. 64
१४ ग्रंथ परिचय	.. 65
१५ वृत्तविशेष	.. 67
१६ महत्वाचे शासन निर्णय	.. 70

Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation Its Functions and Performance—An Appraisal

Dr. LAKSHMINARAYANAN,
N. I. S. S.
Tilak Maharashtra Vidyapeeth
Gultekdi, Pune-37.

Introduction :

The rampant exploitation of tribals by moneylenders and traders led to the economic backwardness of tribals in Maharashtra. Keeping this in view the State Government has enacted an Act called the 'Maharashtra Tribal Economic Conditions, (Improvement) Act,' 1976 to free the tribals from the clutches of the exploiters. This Act among other things envisages prohibition of money lending by private agencies and marketing of certain agricultural and minor forest produce in the tribal areas by any other agencies except those as notified by the State Government from time to time. For this purpose, Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation (hereinafter referred as T. D. C.) is used as an instrument which was established in 1972.¹

Objectives of the Corporation :

(i) To purchase and sale Agricultural and Minor Forest produce in the tribal areas;

(ii) To undertake developmental works in the Tribal areas on agency basis on behalf of Government, Public Institutions and Corporations;

(iii) To undertake any activity by the Government for general development of the Adivasis;

(iv) To undertake or promote programmes which will generate employment in the Adivasi area.

Functions of the Corporation :²

This Corporation is entrusted with multifarious activities. In the initial stages under the original charter it had limited work to do. Accordingly [it has (1) to run on its own account primary centres for supplying foodgrains and other articles of every day use to tribals and (2) to run as agent of Government. Ashram Shalas for the tribal children. Under the item No. (1) the Corporation opened shops in the tribal areas so that tribals can have easy access to them and satisfy their daily needs by paying fair price to the goods purchased as per the rates fixed by the Government. Under item No. (2) in 1980-81, the Corporation was relieved of the work of running Ashram Shalas. Now the Corporation supplies food grains and other materials required for Ashram Shalas through the Adivasi Co-operative Societies in the local areas as these Societies are serving as agents of the Corporation. But as the years passed the Government of Maharashtra increased the responsibilities of the Corporation. Hence in 1977-78 the Corporation was entrusted with the task of Monopoly Purchase of Agricultural produce

and Minor Forest Produce of the tribals. Again in 1978-79 the Corporation was made responsible for working the Government's consumption (Khavti) Loan Scheme. In 1979-80 the Corporation was appointed as Government agent for the implementation of the support price scheme in the tribal areas. In the same year the scheme of free installation of Electric Motor pumps/Oil Engines was entrusted to the Corporation. Finally, in 1981-82 the Corporation was entrusted with the task of the Nucleus Budget Schemes under which loans are to be given to tribal entrepreneurs.

Day-to-day Administration :³

The Corporation has a three-tier system that is the Head Office, 8 Regional Offices and 39 Sub-Regional Offices. The activities of the Corporation are spread in 40 Talukas in 15 Districts.

To carry out its stupendous task the Corporation has about 1330 employees headed by a Managing Director. There are three General Managers one each for Administration, Marketing and Finance. There are 8 Regional Managers and the rest are Sub-Regional Managers, Marketing Inspectors, Deputy Managers, Assistant Managers, Graders, Clerical staff etc.

To support this huge structure and to carry out its activities the Corporation requires money on a large scale. For finance, the Corporation is mainly dependent on Government in the nature of share capital. The method of obtaining funds for the Corporation are :

Share Capital Contribution :⁴

The authorised share capital of the Corporation at the end of 1983-84 is to the tune of Rs. 863 lakhs (total). Till recently (1984-85) the paid up capital is to the tune of Rs. 775.48 lakhs. Out of this huge amount, the share capital of the 241 Members Co-operative Societies is just a negligible sum of Rs. 26,000 and the contribution from the Government is

Rs. 775.22 lakhs which includes the amount of Rs. 60 lakhs granted during the year 1984-85 by the Government.

Working Capital :

The working capital is made available from the Maharashtra State Co-operative Bank. At present, the flow of the working capital from this bank is of the order of Rs. 1000 lakhs at an interest rate of 13.5 per cent per annum. The magnitude of the amount involved particularly from 1977-78 when monopoly procurement scheme was started by the Corporation is huge. Since the end of 1977-78 to the end of the year 1983-84 the total amount involved provides a clear picture in this regard.

TABLE No. 1

Statement showing the broad financial picture of the T. D. C. since 1972 to the end of 1983-84.

Sr. No.	Particulars	Rs. in lakhs at the end of	
		1976-77	1983-84
1	To Balance sheet Assets/Liabilities ..	97.15	2,582.53
2	Total Share Capital ..	22.94	715.57
3	From Government. ..	22.70	715.22
4	Loans ..	40.57	863.00

Source.—Note of the Adviser, public Undertakings, Bombay (Xerox copy) July, 1985.

The Table No. 1 shows that the Government poured money more than 30 times for share capital within a short span of seven years. Over and above this, the Corporation borrowed money more than 20 times as a loan in this period. For a closer analysis of the significance of these figures it is essential to analyse the activities and the *modus operandi* of the

Corporation. It would suffice to note that the amount involved as share capital and loan is quite heavy.

1. Monopoly Procurement and Price Support Scheme:

This is the most important and by far the largest activity both in regard to monetary and physical terms taken up by the Corporation.

This Scheme is important to the tribals in the sense that hitherto tribals were hoodwinked by the moneylenders both while purchasing and selling the goods. By the monopoly procurement and price-support scheme they obtain the just amount for their goods. This will curb the activity of moneylenders in the tribal areas.

For the purpose of procurement, 275 Adivasi Service Co-operative Societies are used as the Sub-Agents of this Corporation and they carry out the work of monopoly purchase at 525 purchase centres.

The Sub-Regional Offices procure the commodities through Adivasi Co-operative Societies. Each Sub-Regional Office has got 8 to 12 Adivasi Co-operative Societies under its jurisdiction and one society covers about 15 to 20 villages for procurement purpose.

Since the procurement is done in 40 talukas of 15 districts the prices of the commodities vary from region to region and district to district. Hence the prices of the commodities are fixed by the Collector of the concerned district depending on the market rates. The Collector takes into consideration the rates prevailing in Agricultural Produce Marketing Societies and this becomes the basis for price fixing. Due to this facility remunerative rates are given to tribal agriculturists. The Table No. 2 provides the information regarding the performance of procurement of commodities as against the purchase value in monetary terms, including sales and trading loss.

TABLE No. 2

Statement showing the yearwise procurement and sale of commodities including trading loss.

Sr. No.	Year	Procurement		Sales		Trading loss (Rs. in lakhs)
		Quantity in quintals	Value in lakhs	Quantity in quintals	Value in lakhs	
1	1981-82	9,15,614	1,597.54	6,83,594	1,380.77	77.93
2	1982-83	8,02,938	1,620.93	10,36,924	2,304.27	167.86
3	1983-84	8,23,091	1,929.84	6,41,843	1,650.05	172.60
4	1984-85	6,40,387	1,502.41	6,69,613	1,691.22	271.25
5	1985-86	6,62,798	1,324.54	5,04,831	1,225.09	175.00

(Approximate)

This Table makes it clear that the difference between the deduction before 1981 and after 1981 works out to about Rs. 9.40 per Quintal. The Adviser who looked into the affairs of T. D. C., observed that for the year 1981-82 purchases of the Corporation were little over 9 lakh Quintals. The additional loss of Rs. 64 lakhs in that year as compared to previous year is substantially explained. The higher losses of 1982-83 and 1983-84 however cannot be explained by merely pointing to the 1981 changes in Government policies⁵.

In this context he pointed out that the actual cost per quintal incurred by T. D. C. is much more than the deductions allowed on it by the Collectors from the prevailing market prices. It does not however follow that all these costs should have been passed on to the tribal producers. Many of these costs arise because of the manner in which T. D. C. conducts its operations. After the purchases T. D. C. stores the produce, processes it where necessary and disposes off it. The average time lag between purchase and sale is about six months. If T. D. C. were to dispose off the produce more or less in the same way as the tribal producers would have done had there been no monopoly purchase by Government then most of the costs like (a) Sub Agents Commission (b) Rent Rates, Taxes, (c) Bank interest, (d) Hundi discount charges (e) Printing, (f) Processing overheads, (g) Storage overheads and (h) Depreciation would not have arisen⁶. As the tribals are approaching A. P. M. C.'s for selling their agricultural and minor forest produce to attract them

Source.—(1) Note on Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation, July 1985.

(2) A Note on the Activities and Problems of the Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation, November 1986.

A look at this Table makes it clear that the Corporation is suffering from heavy losses. This is due to huge losses is the deletion of certain deductions for post-purchase costs since June 1981 which used to be allowed till then from the prevailing market price in A. P. M. C.

Markets. A. P. M. C.'s price serve as the base for arriving at the procurement prices. Till 10th June 1981 there were 9 items of such permitted deductions six of them were deleted in June 1981 and one added in their place. The Table No. 3 provides the information in this regard.

TABLE No. 3

Statement showing the deduction of overheads under Monopoly Procurement Scheme per quintal.

Sr. No.	Items	From 9-10-78 to 10-8-1981 Rs. Per Qtl.	From 10-8-81 onwards Rs. Per Qtl.
1	Commission to A. C. S.	5.00	5.00
2	Octroi at A. P. M. C.	1.00	1.00
3	Weighment charges	0.60	0.60
4	Transport including loading & unloading (actual average)	4.80	} Coolie 0.60 charges
5	Transit loss 1% of weight (average)	1.75	
6	Equipment charges	1.00	
7	Supervision fee	0.55	
8	Payment to Commission Agents 1% (average)	1.75	
9	Bank charges	0.15	
		16.60	7.20

Source.—Note on Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation, July 1985

towards. the Corporation's monopoly purchase scheme only on four items expenses are deducted from tribal tenders. The total effect of the situation is T. D. C. at present is incurring about Rs. 40 per quintal as post-purchase cost which results in huge losses. When questioned about losses, following facts are revealed by the competent authorities of the Corporation. They are⁸.—

(i) Our purchase cost is more because we opened centres at the remote or hilly places in the Adivasi areas. Hence, we have to keep staff, maintain godowns in remote areas. There are about 15 to 20 such Sub-Centres. This reduced Adivasis to carry the head load to a long distances. From those remote places we have to transport the goods to the marketing centres.⁹

(ii) One of the Sub-Regional Managers, stated that tribals are selling their goods in retail to the local merchants who give immediate cash to them. Due to difficulty in obtaining Hundi from the Banks which are about 30-50 kms. away from the purchase centre Adivasi Co-operative Societies are not in a position to make payments to tribals immediately. This results in about one week to 10 days delay. The Sub-Regional Manager observed that if immediate payment is made to tribals purchases from Adivasis will definitely increase to about 50 per cent. This will reduce exploitation of tribals from merchants and moneylenders.¹⁰

(iii) T. D. C. is paying approximately Rs. 75 to 90 lakhs as interest to the bank on hypothecation loan amount. Every year the credit limit of the hypothecation loan amount is Rs. 10 crores

and the purchase of T. D. C. ranges from Rs. 14 to Rs. 19 crores. Of course the range of purchase varies from season to season.¹¹

(iv) Sometimes due to negligence of duty or otherwise the graders mix grains of high and low quality. It is difficult to maintain uniformity in grading due to small quantity of produce tendered by individual tribals.¹² This affects the selling price. Due to lack of transportation facility to the full requirement goods are not lifted immediately from the purchase centres. If the goods are immediately lifted mixing of lower quality grain with that of higher quality will be minimised. It also reduces pilferage to a large extent. Since T. D. C. is depending on private transport agencies it is not possible to exercise proper control over them to make monopoly purchase scheme more effective. T. D. C. should have adequate transportation facilities. If this is done then persons can be held fully responsible for heavy shortage of goods during transportation from purchase centres to godowns. To facilitate the same approach roads are very necessary.¹³

(v) Since the graders are not trained sometimes they fix higher grade for low quality produce. It is observed by the officials that local pressure is brought on grader to give higher grade. Of course, marketing inspector checks the correctness of the decisions of the grader who in turns is supervised by the Sub-Regional Manager. But the Regional Managers are generally in a reluctant position to extract the work in a proper manner. Naturally, when open auction takes place at Society's godowns traders

while testing the samples point out this mistake. Hence the purchase price offered by the traders will be less when compared to the purchase price offered by T. D. C.¹⁴

(vi) price fixing is not done on realistic basis. The agricultural produce which flood the A. P. M. C. markets are from non-tribal areas are qualitatively better than those produced in the tribal areas, due to improved methods of agriculture. But the price fixed for both being the same causes losses to T. D. C. while buying.¹⁵

(vii) The T. D. C. sells according to the market rates. Sometimes, it is forced to sell below the purchase price. About 40 per cent of total procurement of paddy and about 40 to 60 per cent of jawar particularly hybrid jawar have to be sold below the purchase cost.¹⁶

(viii) The T. D. C.'s cost of purchase is higher. Traders so long get the commodities from A. P. M. C. s do not approach the T. D. C. for purchasing. Only when open market suffers shortage then traders come to T. D. C. At that time, say after five to six months of T. D. C.'s purchase seasons even if T. D. C. sells its goods at higher price to the traders godowns cost, interest charges goes up. This naturally increases purchase cost by 20 to 25 per cent. This mounting cost results in losses.¹⁷ In this context, a Sub-Regional Manager pointed out that if there is delay for about four to five months in selling the goods this leads to pilferage and shortages in the godowns. He shrewdly pointed out that Sub-Regional Manager can only purchase but he has no

power to sell. Power of selling the goods rests with Regional Managers. Hence delay is caused in selling. To avoid delay in selling he observed that the Sub-Regional Manager should be given the power of selling the commodities locally which will minimise shortages in the stock. It will reduce godown cost and also save interest charges. His observation also hints that pilferage and heavy shortages take place at the Regional Centres.¹⁸

(ix) Due to lack of godown facilities moisture makes a part of the grains useless for consumption. Meanwhile consumption by rats and rodents also takes place. In this context Sub-Regional Manager pointed out that since Adivasi Co-operative Society's godowns are small they cannot accommodate the purchases made by the Sub-Regional Manager. He opined that to improve the situation godowns facility should be expanded.¹⁹

When questioned about the losses, the Government Auditor from Co-operative Department (at T. D. C.) observed :²⁰

(i) Loss in T. D. C. is the result of inexperienced people in business activity.

(ii) T.D.C. suffered loss because it is running the business particularly monopoly procurement scheme on credit and cash basis. But the running of business on credit basis is prohibited under law. This policy not only violated law

but also resulted in heavy outstanding credits. This outstanding credit definitely reflects that the recovery position is very poor.

(iii) The policy of auction by sale operated by T. D. C. in the existing manner is not correct. In this process higher quality goods are sold for the amount which is not commensurate with the actual value of the goods. Here mal-practice can have a free play. This also results in loss.

(iv) In addition to this, the valuation of closing stock is invariably changing not according to the market price at that point of time but over and above the purchase plus post-purchase price. This has resulted in inflation in the profit and reducing net loss. During the years 1979-80 to 1981-82 over valuation of closing stock amounted to about Rs. 2 crores.

(v) Overhead charges both in the category of fixed and variable heads are too heavy which also contributed for heavy losses.

Finally, heavy shortages are noticed in the commodities purchased by T. D. C. Though the rule in this regard allows only one per cent, the shortage in certain commodities shot up every year to a remarkable height. The Audit Memos observe that the control over the shortages is not established after having a long run of experience.

The percentage of yearwise shortages to total salable produce was 2.55 per cent, 7.11 per cent and 13 per cent for the years 1978-79, 1979-80 and 1980-81 respectively. Particularly, shortages are very heavy in the case of commodities such as paddy, groundnut, gram, tur, gum etc.²¹

The array of reasons listed above are quite serious and of grave concern. While commenting, the Adviser observed that there should be a greater application of mind on the part of the Head Office and the whole Board and better monitoring and guidance by them of the Regional Offices operations. He further observed that to reduce losses it requires a 'higher level of competence, imagination, resourcefulness and self-confidence within the top management of T. D. C. than seen to be available at present'²².

Since T. D. C. acts as agent of government, its major source of income to cover its administrative expenditure has to be the remuneration from government whether as commission or subsidy. As per the figures of T. D. C. even after keeping out the trading losses and other net costs on all agency schemes it suffered a loss of Rs. 58.05 lakhs in 1983-84²³. This shows that either the remuneration from Government was not enough or T. D. C.'s administrative expenditure was too high. Therefore, it is essential to analyse the administrative expenditure together with other expenditures. The same is presented in Table No. 4.

TABLE No. 4

Statement showing yearwise break-up of the personnel cost and other expenditure.

(Rs. in Lakhs).

Year	Personnel cost	Other expenditure	Total
1977-78	5.70	7.23	12.93
1978-79	42.91	24.31	67.22
1979-80	68.44	41.00	109.44
1980-81	82.55	46.56	129.11
1981-82	102.02	36.06	138.08
1982-83	116.34	42.53	158.87
1983-84	137.54	61.09	198.63
Total	555.50	258.78	814.28

Source : Note of the Adviser, Public Undertaking, Bombay, July, 1985.

The figures in the Table No. 4 clearly reveals that the skyrocketing of expenditure on personnel since 1983-84 resulted in an increase of more than 23 times when compared to 1977-78 figures. Other expenditures also rose to the extent of eight times when compared to the figures in 1977-78. When combined the figures show an increase of about seven and a half times. This makes it clear that increase in personnel costs in recent years has been particularly large.²⁴

1. To sum up, wrong policy, inadequate or inappropriate strategy and the conspicuous mismatch between the activities of the Corporation and its officials at the managerial level are the causes for huge losses.

2. Consumption Finance

As an alternative to money-lenders and traders who used to supply food grains and cash to tribals the government has created a revolving funds of Rs. 3 crores to meet the needs of the tribals. Under this scheme the

tribal agriculturists are given loan upto Rs. 250 in the form of cash and kind. Even, the landless tribals get loans upto Rs. 100. The proportion of loan in terms of cash and kind is 30:70. This is a short term loan recoverable during the harvest season in each year.²⁵

Since 1978-79 to 1985-86 an amount of 417.80 lacks have been distributed for 3, 63,032 Adivasis out of which only Rs. 177.77 lakhs have been recovered upto 31st May 1986.²⁶ In other words, the percentage of recovery is only 42. In this context, the Adviser observed that it seems that the corporation did not pursue this function more vigorously because most of the borrowers seem to think that they would get away with it. One of the proposals under the consideration of the Government regarding this scheme is to reschedule the overdues into long term loans. The intention presumably is to make possible fresh lending to defaulters. It will only result in accumulation of arrears along with interest charges. The govern-

mental functionaries who are at the local level to recover the loan would then get more opportunity to slacken the recovery. This ultimately results not in tribal development but heavy dependence on Government. During January-May 1986 due to recovery drive Rs. 22.46 lakhs was recovered by T. D. C.²⁷ This clearly points out that earlier there was laxity in recovery by the officials. Another proposal before the Government is to write off consumption finance loan. But this may not prove to be a good precedent. It will induce tribals to fall in heavy debt to government in future.

3. Nucleus Budget²⁸

This scheme is launched in 1981-82 for self-employment of the tribals in the form of small tribal entrepreneurs, services and small scale industries. In this scheme T. D. C. plays the role of a banker for tribals covered by I. R. D. P. but not served by banks or in cases where banks have rejected the loans on account of distance etc. For this also a revolving fund is created and for genuine cases amount is sanctioned from this fund. The Task Force Committee at the block level sanctions this loan. This loan is given to the tribals who are below poverty line. Under this scheme the tribals get 50 per cents subsidy. Moreover, the loan amount is given not only to individuals but also to groups. The limit of loan amount that can be sanctioned for an individual entrepreneur is Rs. 5,000 and for the group entrepreneurship the limit is Rs. 25,000. Under this scheme money is provided for activities which involve Small Investments.

Till the end of 1985-86 T. D. C. had loaned out Rs. 148 lakhs at the rate of 4 per cent per annum as interest. This loan benefitted 7,860 Adivasis. But the recovery rate is hardly 21 per cent on average. There is no need to elaborate the point that T. D. C. should improve its recovery performance to a great extent to make this scheme a viable one.

4. Supply to Ashram Schools

For Ashram schools articles of daily necessities like foodgrains, vegetables, fruits, groceries, firewood etc. are supplied to through the Corporation. Upto 31st March 1986 an amount of 2,184.83 lakhs has been spent. The Government allows T. D. C. to charge a commission of six per cent on the cost incurred for the supplies made to Ashram Schools. However in the case of other agency schemes, there is no such uniform relationship between the turnover and the subsidy. In this context the Advisor observed that if T. D. C.'s administrative expenditure allocated to agency schemes are related to the total turnover the percentages which emerge are less than the Commission provided on supplies made to Ashram Shalas. He suggested that there should be uniformity in subsidy with regard to other schemes also at the rate of 6 per cent on all agency turn over schemes.²⁹

5. Primary Centres

Right from the beginning, the Corporation is supplying daily consumption goods to adivasis. This activity reached its zenith in 1976-77 when the turnover of 69 primary centres reached Rs. 67.30 lakhs. As per 1984-85

Annual Report, there are only 17 Primary Centres with a total turnover of Rs. 23,67,421.³⁰ However, this is the only activity which has always yielded a surplus on the trading account. The average profit for 11 years since 1972-73 to 1982-83 is in the range of Rs. one lakh. But surprisingly there is decline in this activity. When questioned about this state of affairs, the officials pointed out that these Primary Centres are running under losses. But there was no concrete reason offered by the Corporation for its declining interest in this scheme which yielded profit.

There is absence of institutional finance as T. D. C. has so far not made any use of institutional credit for this business. The working capital loan which was Rs. 28.35 lakhs at the end of 1983-84 is from Government. The Adviser opined that the T. D. C. can relieve Government of this involvement by taking recourse to bank credit.

6. Supply of Electric Motor Pumps and Oil Engines :—

This scheme was entrusted to Tribal Development Corporation since 1980-81. Before 1980-81 Pumpsets/Oil Engines were purchased by the Central Store Purchase Officer, Government of Maharashtra from Small Scale Industries Unit and supplied to adivasis. The Corporation installs pump sets/oil engines on wells/streams in the tribal areas as per the recommendations of the Director of Tribal Welfare. As this scheme involves huge amount it requires through probing.

Purchasing Policy :—

As the first step the T. D. C. invites tenders through News-

papers and there is no bar for Small Scale or Large Scale Units for submitting the tender. The general practice which should be followed is to select the tenderer who meets the specifications in the tender and offers the lowest rates. Till now more than Rs. 1.5 crores worth of pump sets/oil engines are purchased by the T. D. C. But the interesting point is that invariably orders were placed with the large scale units at Pune and Coimbatore³¹. When questioned about the purchase policy it is pointed out at the official level that it is risky to depend on Small Scale Units as the quality of the products supplied by them may not be reliable. They may not pay dividends to tribals in the long run. They may become useless within a short period or succumb to repairs involving heavy cost which cannot be met by a tribal. Hence money is not the sole criteria in purchasing the products but quality and also the capacity of the tenderer to complete the assigned work in time. This requires distributor's net work i. e. dealers at the district level to supply the pumps/oil engines immediately to the beneficiaries. Added to this, question of servicing is very important in the remote tribal areas as the tribals are not even reasonably good in operating the pump sets oil engines properly. Hence the large scale manufacturers who meet the above criteria are entrusted with the work. Even then in 1984-85 P. S. G. Industries Coimbatore due to lack of dealers at the district level in the remote areas could not complete the task of installation of Electric Pumps and the present position is they have installed only

60 per cent of pump sets and the balance of 40 per cent is yet to be installed.³²

Here one should carefully note that P. S. G. Co. is also a Large Scale Unit. However, due to above mentioned difficulties they could not install the pumpsets. If such is the case it is not clear why T. D. C. points out only the Small Scale Units about their inability to have dealers at the local level and the problem of timely servicing of the pumps by them. Even if we accept the point of view of T. D. C. then the question arises why T. D. C. has not opted for the policy of purchasing pump sets/oil engines from one of the most reliable Large Scale Units in this field. In that case as a Corporation it has every right to insist on bargain in matters of price by pointing out that they (T. D. C.) are purchasing thousands of pumps every year and the manufacturer should give concession. This is not done. If this is done T. D. C. would have saved at least some amount of money in its purchase venture. To put it in nutshell it seems that the policy of inviting tenders is a mockery. It is not out of place to mention here that the tenderers who supply E. M. Ps. /Oil Engines manufacture their products on the lines of standards prescribed by the Indian Standard Institute. As such how far the question of quality in matters of purchase by T. D. C. holds water needs no elaboration.

Out of 3808 E. M. Ps. supplied 3402 E. M. Ps. are installed (See for details. Annexure No. 5.2). This reveals that there is some problem regarding installation. One of the reasons that can be

attributed is the inability of the P. S. G. Co. in 1984-85 to complete the work in time but the most interesting point one should not miss is that out of 3402 E. M. Ps. only 2345 (69%) are energised. This suggests that the work of M. S. E. B. is lagging behind³³.

The case of Oil Engines provides completely a different picture. Out of 617 Oil Engines 610 are installed. It indirectly hints that when compared to the installation and energisation of E. M. Ps installation of Oil Engines is easy. This is because of the fact that it does not involve M. S. E. B. On the basis of this experience, particularly in forest areas where electric lines are yet to be provided it is better to shift the emphasis from providing E. M. Ps. to that of Oil Engines.

Accounting and Audit

Problems in Accounting and Audit:—

In T. D. C. both continuous and concurrent audit system is in vogue. It means as soon as the expenditure is booked the vouchers should be made available for audit and the accounts should be audited within a reasonable period by the statutory auditors. But the difficulty faced by the auditors is that some vouchers are not made available in time. Flimsy reasons like the concerned persons are sick or on leave is offered which has resulted in experiencing difficulty by the auditors in compilation of accounts³⁴.

The T. D. C. pays fees to Co-operation Department for the audit service rendered by them. But due to shortage of personnel in audit wing in the Co-operation

Department itself T. D. C.'s auditing work is lagging behind. Recently, the auditors have taken up the work of 1983-84 accounts. Due to incompleteness of this work Government took the stand that unless the audited figures are made available to it, it is not going to reimburse the losses to the Corporation. The present Managing Director has taken up the issue with the Commissioner of Co-operation Department and as a result of his efforts, the Co-operation Department has provided some more staff to cope with the auditing work. The Chief Auditor was asked to give a time table for the completion of arrears work as well as to catch-up with the current work. He is reporting to the Managing Director once in a week and brings him upto date with the progress of work in this regard.³⁵

There is also delay in auditing because auditors have a huge area to cover i. e. one head office, 8 Regional and 29 Sub-Regional Offices. They have to work out the figures from bottom to top. Unless this is done they cannot compile the figures.

Moreover, upto 1977 there was not much activity and hence turnover made by the Corporation was less. But after 1977 work load of the T. D. C. increased and naturally there is heavy turnover. But unfortunately auditing wing has not grown in size commensurate with the work load of T. D. C.'s activities. There was no substantial addition to the audit staff. Naturally, the work lagged behind.³⁶

Since 1972 Audit Reports to the end of 1982-83 have been completed till today. They are finalised but not complied.

However, the rectification reports of the audit done by T. D. C. are yet to be finalised. The rectification reports require to be ratified by the Board of Director of T. D. C. at the Annual General Body Meeting. This is not done till this day and no action in this regard is taken up ³⁷

The Government has not reimbursed the losses to the T. D. C. in time. Every year figures are mounting up. Total loss incurred by the T. D. C. is generally in the order of Rs. 2-3 crores per year. The present Managing Director has put up the case before the Government and requested it to reimburse 90 per cent of the losses immediately to the Corporation based on T. D. C.'s unaudited figures and balance of 10 per cent may be reimbursed after the audit certificate is furnished by T. D. C. ³⁸.

As the situation stands, the net loss suffered by T. D. C. is Rs. 1,358.15 lakhs to the end of 1985-86. The Government of Maharashtra has reimbursed the losses to the tune of Rs. 872.97 lakhs. Here one should carefully note that under the monopoly procurement scheme alone the Corporation suffered a total loss of Rs. 918.26 lakhs (1985-86). The Government has now decided that 80 per cent of the losses as certified by the General Manager (Finance) of the T. D. C. will be held valid for reimbursement ³⁹.

Though this idea is theoretically sound and practically feasible one should carefully consider whether the T. D. C. has conducted its activities honestly and efficiently. Since the evidence on this point shows a negative

trend and the researcher is not competent in Corporate finance the question remains to be answered by qualified academicians.

Administrative Aspects

Hitherto we have examined the shortcomings of T. D. C. from financial angle. However, it is essential to probe further the reasons for shortcomings from the administrative angle as the performance of an organisation is closely linked with administration. As T. D. C., is handling diversified type of activities top

management should be in a position to provide timely guidance, adequate supervision and exercise proper control in the organisation. To realise the same there should be stability of tenure of service at the top managerial level in the organisation. If not there is every chance to miss the whole perspective. It is therefore essential to know the tenure of service put in at the Managing Director's level in the Corporation. The data presented in Table No. 5 will throw some light on the issue.

Table No. 5

Statement showing the tenure of Managing Directors in the Corporation

Sr. No.	Name		From	To	Approximate duration of Service	
					Y.	M.
1	J. D. Jadhav	.. IAS	22.3.72	20.3.73	1	—
2	H. A. D. Sawian	.. "	21.3.73	31.8.75	2	4
3	B. M. Makhija	.. "	6.9.75	31.12.76	1	4
4	V. B. Solanki	.. "	31.12.76	9.9.77	—	9
5	P. K. M. Rey	.. "	9.9.77	24.9.79	2	—
6	Harnam Singh	.. "	29.9.79	6.2.81	—	4
7	A. D. Vasave	.. "	6.2.81	30.6.82	1	4
8	J. P. Dange	.. "	6.7.82	5.8.82	—	1
9	S. D. Chavan	.. "	20.9.82	12.1.84	1	3
10	Subodh Kumar	.. "	12.1.84	14.3.84	—	2
11	C. R. Ranganathan	.. "	14.3.84	25.6.84	—	3
12	J. P. Budhwant	.. "	25.6.84	5.11.85	1	4
13	G. V. Gokhale	.. "	5.11.85	—	—	—

Y. Year.

M. Month.

Source : T. D. C. Head Office, Nashik

This Table makes it clear that out of 12 Managing Directors-who served totally for slightly more than 13 years-only two of them served 2 years and 5 served for more than a year. Remaining incumbents served less than 6 months. Under such circumstances there is no need to elaborate the point to what extent proper guidance, timely supervision and the required amount of control was exercised in the

organisation. When questioned in this regard at the top management level it is observed that it is essential at the top level that the incumbents should serve the organisation for at least two to three years. They observed that since this has not happened in the Corporation the perspective has been missed and the role perception in the organisation is lost. They further observed that the moral in the organisation for

sometime was low. It is also observed that there is real to work but required amount of calibre is lacking⁴⁰. This makes it quite clear that there is a mismatch between the organisation and the personnel working in it. Hence it is essential to know the personnel policy adopted in the Corporation and its implications.

T. D. C.'s Personnel Policy

" T. D. C.'s personnel policy is the off-spring of its first Chairman, Hon'ble V. P. Naik. Under his leadership T. D. C. accepted and adopted the policy of drafting 90 per cent of personnel in T. D. C. from the tribal community "⁴¹ This is because, the T. D. C. is exclusively meant for tribal development. Hence, T. D. C.'s personnel policy is closely linked up with tribal development. Though this policy is basically good, in practice it did more harm when it is operationalised in the Corporation. Due to this policy, the persons who are below the level of competence have been recruited. Top managerial posts are manned not by experts in the specialised field of activities the T. D. C. has launched. Persons who are deputed to T. D. C. do not have even the basic knowledge of the functions for which they are made responsible. Initially, all the Regional Managers were deputationists. But when the Corporation started appointing staff on the basis of the policy noted above the new recruits prompted by their ambition for higher posts started to drive a wedge between the T. D. C.'s employees and the deputationists. Then non-co-operation, making false allegations regarding personal conduct, writing unanimous

applications/letters have followed. Obviously, the deputationists started reverting to their parent departments. This helped the personnel at the lower rung of the hierarchy who are not upto the mark to obtain opportunities to rise to the higher positions without requisite qualification and capacity to manage those posts. After drafting them except in a few cases no training was offered to them. As a result they could not give proper direction to the activities assigned to them. Naturally, they lacked the perspective and as a result role perception at the top level was missing. This has contributed in the stagnant position of the Corporation. The situation is so hopeless that a few General Managers are not in a position to carry out even their administrative duties properly. This has created problem of co-ordination in the organisation. The top people are left without option except going to the lower level and to explain what is expected from the subordinates. Moreover, the problem of co-ordination is further accentuated in Gondavan Region due to sheer distance which results in delay while communicating through postal and telecommunication channels ⁴².

Above analysis clearly points out the implications of lack of sound system of management as well as personnel policy in the organisation. Remedy for this defect is persons who have sound knowledge in the area of T. D. C.'s operations should be recruited. To improve the standards of efficiency in the existing staff compulsory training at least for a short duration should be arranged, for achieving better performance in the organisation.

Staff Pattern and T. D. C.'s Efforts

It is necessary to mention the remarks made by the top management regarding staff pattern in the organisation. It is stated that for the last 12 years staff pattern was not finalised and the issue was pending with the government. In the meanwhile, in security in the minds of employees creped in. Recently, a realistic study is made in this regard by the top management regarding the requirement of the staff for running particularly monopoly procurement scheme. A proposal was submitted in this regard to the government on 17th August 1985. Due to the relentless efforts made by the present Managing Director approval for posts was obtained from the Finance Department. The Deputy Secretary, Finance, visited the T. D. C.'s office 2-3 days for a few months for obtaining the real picture regarding the dire necessity of staff. As per his recommendations the government of Maharashtra approved 1,332 posts as against 1,360 posts required by the Corporation and issued orders on 27th December, 1985. The provision was made in the non-plan budget to accommodate the financial burden in this regard. In 1986-87 budget estimates the government made a provision for Rs. 190 lakhs. Since the posts have become permanent, this service security created more interest in officials in their work. The Managing Director observed that for efficient management the first prerequisite is to crystalise the role and then motivate the people. Then only morale will be high ⁴³. It seems that earlier there was lack of required amount of will to

grapple with the important issues on the part of top management. Probably this has resulted in lack of proper direction of personnel in their functioning.

The observations noted above prove how crucial is the position of top management and unless top management is geared upto the task assigned to it the objectives for which an organisation is established cannot be fully realised. In spite of these deficiencies it is observed that the T. D. C. has done a good job of reducing tribal's exploitation by traders and moneylenders. It works in selling essential commodities and in purchasing agricultural and forest produce in tribal areas accrued the benefits not only to the tribal cultivator but also the tribal agricultural labourers. ⁴⁴.

In spite of campaigning against T. D. C.'s monopoly purchase scheme by the traders, it is evident that even today the prices paid by the traders for the products brought for sale by the tribals outside the prohibited region are lower than those paid by the T. D. C. ⁴⁵. It is heartening to note that the Maharashtra is the only State in the country which has such a Corporation for such purchase and sale. The Government of India has observed at the time of finalising the Draft Tribal Sub-Plan 1982-83, that the most satisfying feature of the monopoly scheme was that the tribals, who had never complained in the past about the market conditions or about the traders, had become vocal and started asking the Corporation to pay remunerative prices and make cash payments at the procurement centres. This shows that the

lot of the tribals is improving and that the scheme is proving a boon to them. In this context it is worthwhile to consider the suggestions offered by the Adviser and also the steps taken up by T. D. C. since 1985-86 to improve the situation. However, as the T. D. C. has completely consumed its share capital to what extent the suggestions made in this regard will be executed is doubtful. The Adviser put forth the following measures. They are⁴⁶.

(i) To reduce the trading losses under agency schemes the deductions allowed by Government from the prevailing market prices should provide for all the items of costs like market cess, carriage and hamali, transport including vehicle expenses, selling overheads and bardana consumption.

(ii) The agency commission of Rs. 5 per quintal paid to A. C. S. being in the nature of administrative expenditure should get covered by Government subsidy.

(iii) To reduce the other costs to a level that could be covered by the likely inflationary rise in prices between procurement and sale, some changes seem necessary in the selling strategies of T. D. C. or example:

(a) Whatever circumstances are favourable a part of the procured produce might be taken direct to the nearby A. P. M. C. markets so that storage and other attendant costs are obviated.

(b) In areas where the procured produce does not represent their exportable surplus, the endeavour should be to use it for T. D. C.'s own requirements under (i) the Ashram Shalas supply scheme, (ii) khavti Loan Scheme and (iii) Primary Centres Scheme.

(c) In areas where the procured produce largely represents their exportable surplus. The T. D. C. should avoid local sales (and thereby local intermediaries) and take the produce for disposal in the markets of the areas of ultimate consumption.

The above suggestions made by the Adviser except under item (iii) (c) are quite reasonable. If there is opportunity for selling the goods in the nearby local markets it will help reducing the burden of transportation and storing and thereby help to cut down the interest charges on the hypothecation loan. It also curbs pilferage to some extent.

The Adviser also suggested recasting of accounts. The present practice showing trading results of agency schemes like that of Government's monopoly purchase and support price scheme, khavti loan scheme, Nucleus Budget Scheme should not figure under T. D. C.'s Profit and Loss Account. Their net results should be taken directly to the T. D. C.'s balance sheet as receivables from or liabilities to Government.

" In regard to the scheme of supplies to Ashram Shalas also only the commission charged to Government might figure in T. D. C.'s Profit and Loss Account, the other net result on the current account being taken direct to the Balance Sheet. The scheme of installation of electric pumps/oil engines being wholly on account of the Government should not figure at all in the T. D. C.'s Profit and Loss Account. The only trading account which is legitimately a part of the T. D. C.'s Profit and Loss Account pertains to the Primary centres. If the

T. D. C.'s Profit and Loss Account were recast on the above basis, it would comprise on the expenditure side only the administrative expenditure, and on the income side the (a) trading result of the Primary Centres, (b) Commission on supplies to Ashram Shalas, (c) Government subsidy for (i) management and (ii) recoupment of losses and (d) other income. The net loss if any is bound to be much less than what is shown by T. D. C. in its combined profit and Loss Account. The cumulative loss in the Balance Sheet also when worked out on these lines would be much less than currently shown by the T. D. C. I suggest that the presentation of T. D. C.'s accounts be changed as suggested here. The difference now made in the treatment of interest received under the Khavti Loan Scheme and that the Nucleus Loan Scheme is not justified and should be removed.' 47.

A close examination of his suggestions regarding recasting of accounts make it clear that the whole exercise aims at projecting better image of T. D. C. before the public. For example, while commenting on monopoly purchase scheme he stated that the actual post purchase cost per quintal by T. D. C. works out to about Rs. 39 (Say Rs. 40). If businessmen incur this much of expenditure on the goods they purchase.

For the efficient working the T. D. C. itself has taken a few steps recently. They are :⁴⁸

(a) A close supervision over auctions was kept and Regional Managers were directed not to sell any produce below the break-even price without prior approval of Head Office. :

(b) A transport plan was got prepared for every Region in which the delivery of goods to Ashram Schools was linked up with transportation of Monopoly Procurement produce in return journey to the Corporation godowns.

(c) Disciplinary action was taken against a number of employees detected to be indulging in misappropriations and fraudulent activities.

(d) The elected Directors were requested to assist the auctions along with the work of procurement. They were also requested to report untoward incidents to Head Office at once.

(e) A post of Senior Manager (Market Intelligence) was created in the Head Office. The Senior Manager is supposed to scrutinize the purchase price fixation and the price fetched by the Regional Managers in auctions *vis a vis* the prevailing market prices.

(f) Schemes likely to generate profits were identified and implemented with some degree of success.

(g) Over all supervision was tightened by conducting monthly meetings of Regional Managers, in which, review of the work in previous months was taken and targets for next month were set for every activity.

(h) The blocked funds from all the sources were clearly identified and steps were taken to recover the same with a good degree of success"

Very recently the T. D. C. has prepared a perspective plan for Monopoly Procurement Scheme for the next five years with a view to reduce trading losses. This has the goal of reducing the

loss to a mere Rs. 40 lakhs at the end of the fifth year.

In addition to the steps taken up by the T. D. C., the Corporation is facing some problems. It has also suggested some solutions in this regard. They are: ⁴⁹

(1) Weak Financial Condition of A. C. S. :-

The Adivasi Co-operative Societies play an important role in the implementation of Monopoly Procurement Scheme. The financial condition of these societies has gone from bad to worse over a period of few years. To solve this problem it is imminent in the interest of smooth operation of monopoly purchase that early decision on various recommendations of Pichad Committee should be taken up by the Government.

(2) Payment of Market Cess to : A. P. M. Cs :

The A. P. M. Cs. are under obligation to provide some basic amenities to the farmers coming to purchase centres in return of the market cess. These amenities include providing Shamiyana to farmers and shade / drinking water to the bullocks. It is depressing to note that not even one facility is provided at any purchase centre by any A. P. M. C. in the State. Hence a request was made to the Director of Marketing to exempt the T. D. C. from the payment of market cess.

(3) Creation of 10.00 Crore Revolving Fund for Monopoly Procurement :-

During February and March 1986 the M. S. C. Bank was unable to provide finance for the scheme because of its over utilization of credit towards cotton

Monopoly purchase. The T. D. C. had to suspend the purchase operation because of the fault on the part of the Bank. Such instances affect the credibility of the T. D. C. adversely. Hence a revolving fund of Rs. 10 crores as working capital if placed at the disposal of the T. D. C. will solve this problem.

(4) Additional Items for Supply to Ashram Schools :—

There are a number of items like utensils, clothing, blankets and sheets, stationery and books which are procured by the Director of Tribal Development for Ashram Shalas. The T. D. C. suggests that purchase of these items also may be entrusted to it so that an additional income of Rs. 25 to 30 lakhs can be generated which will be helpful to minimise the losses under Monopoly Procurement Scheme.

(5) Payment of Royalty on M. F. P. Items :—

The T. D. C. suggests that the royalty on the items of minor forest produce may be waived in the areas where T. D. C. is operating. The Revenue and Forest Department should consider the issue of waving the royalty amount on purchase of M. F. P. made by the T. D. C.

(6) Distribution of Sukhdi in the 14 T. S. P. District

At present the work of distribution of Sukhdi in all the districts of the State has been entrusted to the Maharashtra State Co-operative Marketing Federation. The vehicles of the Corporation operate frequently in these areas for transportation of goods purchased under Monopoly Procurement Scheme and also for distribution of various items to

Ashram Schools. The spare capacity available with the Corporation can be utilised for manufacturing and distribution of Sukhdi in all the 14 districts falling in T. S. P. area. The T. D. C. is prepared to work as a Chief Agent of the Government on the same terms and conditions as are applicable to the Marketing Federation. The R. D. D. may consider this matter and allot the work of preparation and distribution of Sukhdi to the T. D. C. in the 14 districts falling in T. S. P. area.

(7) Prompt Delivery of Food Grains Purchased Under Price Support Scheme :—

The T. D. C. has been given the task to purchase the food-grains (viz. Paddy and Jowar in the T. S. P. areas under the Price Support Scheme of the Government. The Collectors are supposed to take over the stocks of the food-grains thus procured within a period of one month from the date of purchase. It is, however experienced that there is invariably inordinate delay and reluctance on the part of Collectors to take over the stocks in time. The quality of these food-grains deteriorate with the passage of time and difficulties arise at the time of taking over in respect of weight and quality. The long periods of storage also place an extra burden on T. D. C. in respect of storage charges. Besides the above, such storages also block the valuable space required by the Corporation for storing food-grains purchased under Monopoly Procurement Scheme. It is, therefore, necessary to issue strict instructions to Collectors to take over the foodgrains under P. S. S. promptly as and when the same are offered by the T. D. C.

An examination of the problems identified by the T. D. C. reveals that they are genuine in nature. The solutions offered in this regard by the T. D. C. except item No. 5 are quite reasonable and practicable. But if the royalty due to Revenue and Forest Department are waived on Minor Forest Produce purchased by the T. D. C. then these Departments will be deprived of an important source of revenue which is rightfully due to them. Hence the royalty in this regard should not be waived.

By taking into consideration the problems faced by the T. D. C. *in toto* the following suggestions are made for the efficient working of the T. D. C. They are :

The Corporation while recruiting personnel particularly at the top and middle management level should follow the criterion of merit. As far as possible persons having requisite qualification and experience with aptitude and temperament in business activity should be appointed. To obtain better performance the tenure of top and middle management officials should be 2-3 years so that they may provide proper guidance, timely supervision and reasonable control over their subordinates. For the existing staff short-term orientation course may be conducted which will facilitate them to function efficiently and responsibly. To enthuse the personnel in their working promotion should be made strictly on the basis of merit and quality of performance.

Officials of the T. D. C. who are responsible for under valuing the goods of high quality and those who inflate the value of closing stock should be dealt with severely. For heavy shortages in stock, Regional Managers should be strictly held responsible and money should be recovered against such shortages. In the monopoly procurement scheme overhead expenditure both in the category of fixed and variable should be drastically reduced in

areas such as purchase, transportation, processing, storing and selling etc.

Some amount as advance should be provided to Adivasi Co-operative Societies so that immediate payment can be made to tribal tenders. This will increase the chances of attracting them to sell their commodities to the Corporation.

Last but not least the policy introduced very recently by the Managing Director to have proper

control over officials is a commendable one. This is non-monetary in nature. If a particular posting is not suitable for a few personnel they can be accommodated elsewhere provided they achieve targets set for them. The disincentive introduced is that of removing incompetent personnel from service. Hope the suggestions made above will improve the working of the T. D. C. if put into practice.

References

1. T. D. C., A Note on the Activities and problems of the Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation Ltd., Nashik-2 (Memeo-Oct 1986) pp. 1-2.
2. Ibid, p. 1.
3. Ibid p. 3.
4. T. D. C., A Note on Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation, July 1985, and also the information obtained by the General Manager (Finance) 17th October 1986.
5. Ibid, p. 7.
6. Ibid, pp. 8-10.
7. Infra,.
8. Excerpts from Interview Notes (almost all Officials of T. D. C. subscribed to the views in general), 10th February 1986.
9. Excerpts from Interview Notes (Assistant Manager, Administration, T. D. C. at Nashik, 12th February 1986).
10. Excerpts from the Notes of Interview (Sub-Regional Manager, T. D. C., Aheri, 24th March 1986).
11. Excerpts from the Notes of Interview (Managing Director, T. D. C., Nashik, 11th February 1986).
12. Excerpts from the Notes of Interview (General Manager, Marketing Nashik, 10th February 1986), also see a Note on the Activities and the Problems of the Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation, Op. Cit. p. 5.
13. Excerpts from the Notes of Interview (Sub-Regional Manager, T. D. C., Aheri).
14. Excerpts from the Notes of Interview (General Manager, Finance, 11th February 1986).
15. Ibid, 12th February 1986.
16. Excerpts from the Notes of Interview (Assistant Manager, Administration, 12th February 1986).
17. Ibid.
18. Excerpts from the Notes of Interview (Sub-Regional Manager, Aheri).
19. Ibid.
20. Excerpts from the Notes of Interview (Government Auditor, Co-operative Department, T. D. C., 11th February 1986).
21. Government of Maharashtra, Audit Memos for the year 1978-79, 1979-80, 1980-81 (T. D. C., Memeographed).
22. Note on Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation, (Memeo, July 1986), Op. Cit., pp. 11-12.
23. Ibid, p. 4.
24. Ibid.

25. Government of Maharashtra *Annual Report on the working of Tribal Development Corporation, 1984-85* (In Marathi) p. 5.
26. A note on the Activities and Problems of T. D. C. Op., Cit.,
27. Ibid.
28. A Note on the Activities and problems of the Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation November 1986.
29. Ibid., p. 5.
30. Government of Maharashtra, (T. D. C.) *Annual Report 1984-85*, Op. Cit., p. 2.
31. Excerpts from the Notes of Interview (Assistant Manager, Administration T. D. C., 10th. February 1986)
32. Excerpts from the Notes of Interview (Managing Director, T. D. C., 12th February 1986).
33. This complaint is made by almost all the Officers T. D. Cs., Project Officers, Sub-Regional Managers etc.,
34. Excerpts from the Notes of Interview (Government Auditor, T. D. C., 12th February 1986).
35. Excerpts from the Notes of Interview (Managing Director, T. D. C., 12th February 1986).
36. Excerpts from the Notes of Interview (General Manager, Finance, 11th February 1986).
37. Ibid, 12th February 1986.
38. Excerpts from the Notes of Interview (Managing Director, T. D. C., 11th February 1986).
39. A Note on the Activities and Problems of the T. D. C. 1986 (Memeo), p. 10.
40. Excerpts from Notes of Interview (Managing Director, T. D. C., 11th February 1986).
41. Ibid.
42. Ibid., 12th February 1986.
43. Ibid.
44. Sharad Kulkarni, *Problems of Tribal Development in Maharashtra* (E. P. W., Vol. XV No. 38, September 20, 1980), p. 1599.
45. Sharad Kulkarni *Monopoly Trade in Tribal Areas and its Politics in Maharashtra* (E. P. W., Vol 12, No. 51 December 1977), p. 2086.
46. Government of Maharashtra, (Tribal Development Department, Bombay) *Annual Report on the Administration of Scheduled Areas in Maharashtra State for the year 1982-83*, p. 83.
47. A Note on Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation.
48. A Note on Activities and Problems of the Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation Op. Cit., pp. 11-12.
49. Ibid., pp. 12-15.

Role of Co-operatives in the development of Hills and Tribal Areas

A. D. VASAVE, I. A. S.

1. Role of LAMPS in tribal development

All over the country an important role for the tribal development has been assigned to LAMPS. As usual, in the planning process physical targets are given and generally as per the routine practice, they have been achieved. However, the past experience with regard to the earlier co-operatives working in the tribal area and the capacity of the tribal area and the people to receive and absorb these new approaches having been not carefully watched. Most of the LAMPS have not made the expected impact in the tribal area. It is not that co-operatives have failed in this area but it is the target/mania and our usual method of spending the plan provision during the financial year has created this impasse.

2. Role of co-operatives in the tribal area

It is absolutely necessary that tribal development activity or any other activity connected with tribal development in tribal area has to be considered as joint responsibility of all and not that of any single particular agency. It is observed that LAMP was considered to be a brain child of the Government and key co-operative institutions like District Central Co-operative Banks and State Co-operative Banks did not come forward to assist the LAMPS to the desired extent. Similarly, necessary ground work which is expected for launching this type of a massive programme was neither framed nor envisaged

by other institutions like District Co-operative Banks, State Co-operative Union and such other related organisations. These co-operatives are organised basically for the needy, poor and vulnerable sections of the society. It is also expected that a big established co-operative Institutions should extend helping hand to the other weak co-operative structure. The experience shows that this attitude is not taken generally by leading Apex and key Institutions. When Co-operatives profess through brotherhood and Co-operative Commonwealth and such other jargons, everybody has to follow all these principles of the Co-operation in right spirit. In the past twelve years or so of the tribal sub-plan programme, the tribal development activity has remained as an exclusive activity of the Tribal Development Department. This has to be changed and all join hands now and launch a successful Co-operative programme with the help of all so that Co-operatives play an effective role in the development of hill and tribal areas.

3. Role of education in the tribal areas

The fact remains that the literacy rate among the tribals is generally poor except in North East Indian States. Similarly, *per capita* income in the tribal area is also less, whatever may be the reasons. Perhaps, poverty and poor literacy go hand in hand. In view of this background, massive education programme through the Co-operative venture in the tribal areas. On account of poor literacy

rate, aggressive educational campaign on behalf of the Co-operative is all the more necessary to make any dent in the tribal areas.

4. Role of Land Development Banks

On account of various legislations, the Land Development Banks are finding difficulties in extending loans to the tribals as the land of the tribals cannot be taken as mortgages for the loan on account of certain legal obstacles. It is also true that nationalised or commercial banks or other Co-operative banks have not reached the tribal areas in the real sense. Therefore, there is no possibility of getting all the necessary credit requirements for the development of tribal and hill areas. It is also observed that there is no competition of banks in giving credits to the tribals. If at all credit is given, it goes to the non-tribals in tribal areas and possibly, such beneficiaries may also become the exploiters of the tribals from the same area.

5. Manpower

This is the crux of the problem related to tribal development. On account of reasons well known to everybody, no persons either from the Bank or from the Government side, is willing to work in the tribal areas. Of course, there may be some honourable exceptions here and there. Unless there is a real will and the necessary willing manpower made available to man the various institutions including Co-operatives, there may not be any change in the tribal area.

Economics of Periodic Markets and Cultural Integration in Tribal Areas: A Case Study

Dr. RAJGOPAL*

Introduction

In economic sense, marketing may be explained as the business activities involved in the flow of goods and services from producer to consumer, excluding only those activities that involved in changing the form¹. The business activities include the rendering of necessary activities and services in respect of assembling, distribution, storage, transportation, grading, financing, market information, risk-bearing and the like, through which produce passes on either from field to factory in the raw form for processing or to the markets which are regular or periodical, for distribution among the potential consumers. Distribution of settlements in general, and marketing activity in particular are not disorderly. There are some underlying principles and factors which govern this organisation of space. In any settled area the population clusters come up in the beginning and start interacting with each other, consequently the movement of goods and services takes place. The periodic markets are also of one of kinds of such interaction. In fact, the periodic markets are the markets of peasant society and associated more with the informal sector and these are important components of the internal exchange system².

Skinner³, while describing rural China pointed out that Anthropological work on Chinese society

has distorted the reality of rural social and economical structure, with few exceptions, by focussing attention almost exclusively on the village. The effective social field of the peasant is delimited by the boundaries of his standard marketing instead of the narrow horizons of the village. This statement may hold correct in case of Indian rural scene. It is strange that with all the attention being given to the rural sociological aspects, caste system, political motivation and other dependent variables, a little work has been done on the periodic markets, the hub of the village economy. No serious thinking has been given to study how these periodic markets help in the integration of Indian civilisation beyond the village boundaries.

Objectives

The aim of this paper is to describe the periodic markets in the form of hats (weekly markets) held in the tribal areas. Further this paper analyses the socio-cultural role played by these hats in the integration of Indian civilisation. This paper also analyses the impact of urban marketing techniques on the periodic markets of tribal areas.

The Sample

The present study is a part of the larger study conducted in the Bastar district of Madhya Pradesh. Bastar, the biggest

district of Madhya Pradesh, is situated in the extreme south of the State. It lies between latitudes 17° 46' and 20° 34' N and longitudes 80° 15' and 82° 15' E. According to Grigson⁴ the area of the district makes it suitable for a separate State. It is equal to Kerala State in size and larger than Belgium and nearly as large as Holland in Europe. The weekly markets in 10 villages have been selected for the study on the basis of purposive sampling technique, and 100 buyers and 2 traders of respective trades (10 trades) have been selected for conducting the study.

Data Base, Hypothesis and Methodology

A detailed questionnaire was prepared and primary data was collected through personal queries. The information about the volume of sale, profile, expenditure, income of seller, the social and cultural contacts of tribals, religio-economic works, etc. have been collected from the sample weekly markets. The following hypothesis were extended for statistical tests :

- (i) Number of shops of a particular commodity in the periodic markets is the function of effective demand, in terms of potential buyers of the commodity.
- (ii) The volume of sale of a commodity depends on the demand of the commodity.

*Assistant Director, Centre for Micro Planning Institute of Rural Development, Rajendranagar, Hyderabad-500 030.

(iii) Profit in selling commodity is the result of volume of sale of the good.

(iv) The weekly markets in the tribal set up are the media for socio-cultural interaction.

Simple but useful statistical techniques have been adopted in the study for the economical analysis of the periodic markets, held once in a week in Bastar district. The interdependence and association of attributes among the selected indicators have been seen with the help of simple linear correlation, coefficient and the impact of one variable over other has been seen with the help of regression analysis. The analysis of statistical functions are followed as below :

Coefficient of Correlation

$$r = \frac{\sum x_i y_i}{\sqrt{(\sum x_i)^2 (\sum y_i)^2}} \quad (i)$$

and the simple linear regression

$$y_i = \beta_0 + \beta x_i + e_i \quad (ii)$$

be equation (ii) y_i is the dependent variable β_0 and β are the parametres to be estimated and e_i is the error term. The hypothesis (i to iii) has been tested by the application of 't' test for both the coefficient of correlation (r) and coefficient of regression (β). The methods followed for the above tests are as below :—

To test the significance of correlation coefficient :

$$t(r) = \frac{r}{\sqrt{1 - (r)^2}} \cdot \sqrt{(n-2)} \quad (iii)$$

To test the coefficient of regression

$$t(\beta) = \frac{\hat{\beta} - \beta_0}{SE \hat{\beta}} \quad (iv)$$

where

$$SE(\hat{\beta}) = \sqrt{\text{Var } \hat{\beta}}, j \quad (v)$$

$$\text{Var}(\hat{\beta}) = \frac{\delta u^2}{\sum x_i^2}, j \quad (vi)$$

$$\delta u^2 = \frac{\sum e_i^2}{n-2} \cdot j \quad (vii)$$

$$\sum e_i^2 = \sum y^2 - (\hat{\beta})^2 (\sum x_i^2) \quad (viii)$$

The value of $\hat{\beta}_0$ has been calculated as below :—

$$\hat{\beta}_0 = \bar{y} - (\hat{\beta} \bar{x})$$

The coefficient of determination is estimated to analyse the variability is dependent explaining variable. The coefficient of determination (R) has been followed by the formula :—

$$R^2 = \frac{(\hat{\beta})^2 (\sum x_i^2)}{(\sum y_i^2)}$$

Functional Pattern of Weekly Markets:

Weekly market is the main channel of distribution of local products and goods brought from outside the area. The weekly markets serve the villages falling in the radius of 16 kms. In the weekly markets the farm, non-farm and manufactured goods brought from the areas of its hinterland and urban areas are sold and purchased. The transactions in the markets are predominantly in cash, though barter system also exists in case of sale and purchase of local products like, pottery, ironware, forest products, etc. The main unifying feature of these markets is, that they are attended by common group of professional traders, mainly coming from urban places. Every weekly market exhibits almost common agricultural products, handicrafts and goods brought from urban areas. The quantity of food-grains, manufactured goods,

provisions etc. are demand-oriented and to analyse the exact nature of demand be taken separately but for the purpose of simplification, these shops are grouped into main categories as below : 1. Foodgrains, 2. Clothes, 3. Ornaments, 4. Vessels, 5. Provisions, 6. Vegetable and fruits, 7. Sweetmeat, fried rice, grain etc, 8. Hotel, 9. Cosmetics, and 10. Earthenware. The periodicity of the weekly markets is a function of various modes of transportation available to the traders and visitors. The movement of the itinerant traders to the weekly markets is in a hexagonal direction which covers the minimum distance between the two points and forms a network of weekly markets.

In the weekly market a tribal is really a buyer, not a seller. His main aim is to produce certain necessities which he cannot produce such as salt, kerosene, tobacco, clothes and the like. For buying these commodities he has to part with certain portion of his produce either homegrown or collected from forest.

Establishment of Shops

The establishment of any commodity shops depend on the demand for that commodity in the surrounding area. An attempt has been made on the basis of the above assumption to test the hypothesis that if the number of buyers for particular commodity (the demand) is high, the number of shops under that category will also be high. This hypothesis has been tested by two techniques of simple correlation and regression analysis.

TABLE I
Number of Shops and Buyers in Different Periodic Markets

Sr. Goods No.	M 1	M 2	M 3	M 4	M 5	M 6	M 7	M 8	M 9	M 10									
1	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y									
1 A	18	85	16	98	21	85	15	98	20	95									
2 B	10	25	18	26	15	30	18	25	15	30									
3 C	10	20	5	22	10	40	10	21	8	19									
4 D	3	10	5	12	2	20	5	10	3	10									
5 E	17	35	16	35	15	45	20	35	15	40									
6 F	10	95	125	90	140	100	150	90	135	100									
7 G	19	21	45	20	36	15	21	22	45	25									
8 H	5	10	8	10	6	10	8	10	8	15									
9 I	6	15	10	12	10	25	6	15	12	25									
10 J	10	16	20	18	12	18	20	15	20	15									
Total (N)	100	112	100	268	100	262	100	280	276	100	320	100	262	100	326	100	268	100	268

Note :—X = Number of buyers (in percentage of total visitors).
Y = Number of shops as well as number of sellers.

The table 1 on page 19 explains the relationship between shops and number of buyers. The table shows that the variety of commodities, foodgrains, clothes, ornaments, vessels, provisions, vegetables and fruits, sweetmeat, including fried rice, grain, etc. hotels, cosmetics and earthenware coded as A.. J respectively are sold in the markets held at Charma, Sambalpur, Langoda, Pakanjur, Bastar Bacheli, Madded, Konta, Lakhai-puri and Durgakondal coded as M₁.....M₁₀. In all 10 major commodities in 10 major markets have been analysed. The number of shops under each category in each market and the choice of purchasers to the particular commodity as per cent to the total sample buyers are shown in the above table in the columns Y and X respectively.

The table reveals that the visitors who visit these weekly markets, go at least to buy fried and-puffed rice, grain, oil, spices etc. and vegetables. In all the markets choice to purchase the vegetables is 88.6 per cent and provisions is 37.5 per cent. The commodities other than the above two are purchased by less than 35 per cent buyers.

The number of shops (Y) are taken as dependent variable and the choice of purchase of commodities as per cent to the total sample visitors (X) is taken as independent variable for all the sample weekly markets taken for the study, to measure the degree and direction of the association of attributes.

The table 2 reveals that the coefficient of correlation between the two variables in the Charama,

Sambalpur and Madded is significant at 1.0 per cent level of significance and the correlation coefficient is found significant at the 5 per cent level of significance in the markets held at Lamjoda, Pakhanjur, Bastar, Konta, Lakhanpuri and Durgakondal. The correlation between the supply and demand i. e. Y and X was significant at the level of 10 per cent. The analysis of B shows that none of the samples were significant at the one per cent level of significance, though in four weekly markets held at Charama, Sambalpur, Madded and Durgakondal were significant at the level of 5.0 per cent. The highest and lowest value of R² was found in the weekly markets held 1.4008 and 0.1940 which explains 140 to 19 per cent viability. The results of the regression analysis confirm the hypothesis that the number of shops in the weekly markets is a function of percentage of potential buyers.

Table 2

Correlation and Regression coefficients and Associated Statistical Measures

Sr. No.	Markets	r	SE (r)	B	SE (B)	R ₂
1	M 1	0.76* (3.350)	0.149	0.47** (2.170)	0.116	0.5941
2	M 2	0.78* (3.575)	0.123	0.92** (2.199)	0.2329	0.8632
3	M 3	0.66* (2.477)	0.178	0.88 (1.861)	0.3175	0.6937
4	M 4	0.68** (2.6153)	0.170	0.89 (1.917)	0.3040	0.8270
5	M 5	0.69** (2.688)	0.165	0.84 (1.944)	0.2795	0.6795
6	M 6	0.55 (1.857)	0.221	0.24 (1.573)	0.1160	0.1940
7	M 7	0.94* (7.771)	0.036	1.24** (2.630)	0.1431	1.4008
8	M 8	0.67** (2.477)	0.178	0.81 (1.861)	0.2907	0.5770
9	M 9	0.70** (2.764)	0.162	0.85 (1.980)	0.2757	0.7100
10	M 10	0.71** (2.843)	0.156	0.84** (2.002)	0.2653	0.3749

* Significant at 1 per cent level.

** Significant at 5 per cent level.

Figures in parentheses show the 't' values.

The volume of sales depends on the demand of the commodity. To analyse this function the potential buyers are taken as effective demand factor. The volume of sale, the dependent variable (Y) is explained by the number of buyers (X), the dependent variable.

The table 3 reveals that relationship between the volume of sale of the Commodity and number of potential buyers of the same commodity. The coefficient of correlation is positive and highly significant at the 1 per cent level of significant except for the commodities, vessels, hotel and pottery. The commodities food grains, clothes, ornaments, provisions, vegetables and fruits, sweetmeat, fried rice, grain, etc. Estimates show higher degree of positive correlation and significant at 1 per cent level. It indicates the perfect linear relationship between volume of sales and demand potential. In general very high percentage of the total variability in the dependent variable i. e. total volume of sale of the commodities is explained by the single independent variable of total number of buyers i. e. demand. The coefficient of determination (R^2) gives the variation explained in the dependent variable. In the case of major consumable commodities like foodgrains, vegetables, clothes, provision the coefficient of determination show that 65.61, 64.10, 81.01 and 82.14 per cent variability is explained respectively. The statistical inference reveals that the hypothesis stands established.

TABLE 3
Statistical Measures of Volume of Sales and Demand

Measures/ Commodities	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
r	0.77* (3.403)	0.79* (3.633)	0.75* (3.197)	0.69** (2.688)	0.78* (3.515)	0.83* (4.542)	0.76* (3.297)	0.68* (2.615)	0.79 (3.633)	0.66** (2.4776)
R ²	0.90 (1.897)	0.93** (2.719)	0.87 (1.621)	0.84 (1.518)	0.92** (2.99)	0.97* (3.970)	0.88 (1.652)	0.83 (1.497)	0.93** (2.791)	0.82 (1.318)
	0.6561	0.8101	0.7967	0.5951	0.8214	0.6410	0.8901	0.5901	0.8101	0.5802

* Significant at 1% level.

** Significant at 5% level.

Figures in parenthesis shows the 't' values.

The table 4 reveals the relationship between the profit and volume of sale of the commodities in the weekly markets. The relationship between the two factors is positive and significant at 1 per cent level. The correlation coefficient for vegetables and fruits, provision and clothes are higher than the other commodities. The analysis shows that the r and R_2 are low for foodgrains i. e. commodity A, compared to clothes, vegetables and provisions.

Thus it can be concluded that more the number of potential buyers, i. e. demand, more would be the volume of sale and this in turn enhance the profitability of the sellers.

Trade Practice

The tribals are not acquainted with the prevailing market prices and the modern weights and measures. Hence they face every chance of being exploited in case of either buyer or sellers. As a seller the tribal is not conscious about the quantity and value of his commodity. He is obviously at a disadvantage to strike a profitable bargain. As a buyer also, the position of the tribals is weak. They have no idea of prevailing prices of the goods. The merchants are well aware of the fact that the tribals have no other alternative than to buy from them.

TABLE 4
Statistical Measures of Profit and Volume of Sale

Measures/ Commodities	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
r	0.82* (4.040)	0.89* (5.503)	0.85* (4.542)	0.69** (3.471)	0.94* (7.771)	0.97* (10.904)	0.89* (5.503)	0.66** (2.471)	0.83* (4.542)	0.67** (2.545)
R_2	0.25* (3.471)	0.28* (3.890)	0.24* (3.510)	0.22** (2.891)	0.34* (4.571)	0.49* (4.897)	0.28* (3.890)	0.20** (2.476)	0.24 (3.510)	0.21** (2.624)
	0.6724	0.6901	0.6314	0.5201	0.8836	0.9406	0.6901	0.5102	0.6804	0.5204

* Significant at 1 % level.

**Significant at 5 % level.

Figures in parentheses show the 't' value.

The tribal also realise that he has a little choice. It makes little difference whether he has to buy at once or come again to the same trader. Since in most of the cases his requirements are of pressing nature, he buys the commodities at the prices imposed by the traders. Recently because of demonstration effect or urbanisation, certain fancy goods like readymade clothes, shoes, flashlights, cosmetics, umbrellas etc. hence also made an appearance in the tribal markets. It has been observed that the tribal has no knowledge of quality difference in these articles. They are attracted by more by their size and colour.

The tribals are not even free to sell their products in their best interest. The same traders often

carry on different types of trades, simultaneously viz. general commodities, cloth, cosmetics, etc. and purchase all types of farm and non-farm products. The tribals are bound to purchase them in one capacity or the other, as a debtor or as a forest or construction labourer. The economic complex has, therefore, developed in such a way that a particular moneylender — cum-trader-cum-contractor serves a group of tribals for one generation to another.⁵

Relationship between the Castes and Trade

It was observed during the study that different types of business were conducted by different castes of people among the tribals. Some twenty castes

were found engaged in various business in the weekly markets held at different parts of this region. The Table 5 shows the relationship between the castes and trade. The enumeration of the above-mentioned 20 castes, excludes those caste groups who visit the weekly markets from towns and business centres such as Marwadi, Kshatriya (Thakur), Teli, Christian, Sikkha and Muslim Peddlers. Nevertheless, it is clear from the table that the articles stated against the respective castes are exclusively prepared and sold by particular caste groups. For example, among the tribals, Gadwas prepare and sell the aluminium ornaments, Kumhar make earthenwares and sell Mahar's and pankas are skilled in handloom cloth weaving.

TABLE 5
Relationship Between the Castes and Trade

Sr. No.	Caste	Trade
1	2	3
1	Bhat	Glass Bangles.
2	Bhumia	Vegetables
3	Brahmin	Potatoes, Biscuits, Sugar, Soap, etc.
4	Kshatri/Thakur, Dhakad	Brass and Aluminium vessels, rice, pulses, provision, readymade garments, mill made cotton cloth, vegetables, sweet yans, panched and puffed rice.
5	Dhurwa	Vegetables and fruits, dry fish, tobacco leaves, beedi, (cigarettes, rolled in leaves).
6	Dhuri Gond	Mathua seed oil.
7	Gadwa	Germen Silver Ornaments.
8	Halba	Mahua seed oil, jaggery, beedi etc.
9	Jain	Clothes and vessels Gold, Silver Ornaments.
10	Kalar	Mahua seed oil.
11	Kumhar	Earthenware.
12	Mariya Lohar	Iron implements like scythe, knife etc.
13	Mohanti	Gum, Soap, cosmetics, and fancy items.
14	Mahar	Handloom cloth, bangles, etc.
15	Mariya	Vegetables and fruits, rice, pulses and millets.
16	Muriya	Fowls, vegetables etc.
17	Panar	Jaggery, puffed rice, fruits, canteen dishes, cereals, etc.
18	Panka	Handloom cloth, fancy items.
19	Rawat	Tea, puri and other cooked articles, butter-milk, fish, etc.
20	Telga	Puffed paddy and rice.

Besides the above four castes, the winnowing focus, and the bamboo baskets of various sizes are made and sold by Dluswas, the readymade garments are exclusively sold by the Marwadi and Thakur castes. The preparation and sale of food stuffs and other edibles are prepared and marketed by Rawat and Panaka castes.

Cultural and Sociological Pattern

The weekly markets are held throughout Bastar district and are organised in the village green long, though Glassfurd⁶ stated that, except immediately around Jagdalpur (now district headquarter) there was no bazar. The fairs commonly known as Jatras were in existence in the various parts of the north and south Bastar, which were held periodically. There were market operations as well as religious functions in the fairs. Trading was carried through barter and rice was the invariable media of exchange in small transactions. There was no copper currency in use and cowrie (shells) were used as the small units for exchange. Glassfurd also reported that the 'Hill Marias' (aboriginal of Bastar district) used to leafclothing at that time. The 4 bujhmariyan⁷ however poor they may be but the 'Marees' (women of Hill Maniye Community) always were at least a piece of cloth and never dress in leaves. This cloth was obtained from 'Tele' (a backward community of the northern part

of the district) in exchange for minor millets, oil seeds and wax⁸. Thus the trade with the outside world was carried at least by some Marias in 1982⁹. Later the sale of urban products like mill made cloths, aluminium vessels, cosmetics, etc. have introduced the transactions in monetary terms of trade.

Economy is an important constituent of the community life and plays a decisive role in the formation of the cultural and social structure of the community. Since the weekly markets are the early economic institutions in this tribal district they basically activate the social and cultural life of the people of its hinterland. In the weekly market persons of many different linguistic, cultural and social backgrounds gather together. The different caste groups have their own distinctive customs, some wear 'dhoti' with or without shirt, some wear loin cloths, otherwise of turbans and decorative hair style. The chatter of half-drunk relatives encountering each other after long time, the vigorous bargaining of an occasional customer and seller, the laughter of children and the carrying of infants by tribal women, all show a cultural picture of the village life. Thus the weekly market is a gathering for social and cultural activities. Sociologically and anthropologically it can be interpreted that the market has an integral dynamic role. Integral because it brings together people of the region and

its outer world. Dynamic because indirectly the traders introduce new demands among the villages.

Throughout the district the fairs are held before the annual religious ceremony of the village deity. Such fairs are known as 'mandai' and held between February and April every year. For example the 'mandai' at Dante made a sub-divisional headquarter in Smith Bastar is held during the month of February-March for 10 days is being followed by various folk dramas during the night. It is organised to celebrate the religious ceremony of the Danteshwari Devi, as is respected being the deity of the tribals of the district since the age of Kakatiya dynasty, established by kings of Warangal Annamdev in the 15th Century. The markets as such one way colourful and expensious.

The analysis shows that the weekly markets bring people, goods and ideas together once in a . The common participants in these activities are the traders, visitors and their goods. The traders and villagers do not belong to the same villages and again these visitors also come from different villages. In this way the peasants isolation and village monolony gets a break. The extension of the periodic market net work in the tribal district like Bastar, involve larger spatial divisions and this process leads to cultural integration of Indian civilisation.

Notes and References

1. The National Association of Teachers of Marketing and Advertising : 1931 USA Convention, Inaugural Address.
 2. Bromley R. J. : 1974, Periodic Markets, Daily Markets and Fairs, A Bibliography, Melbourne, Mohash Publication in Geography, No. 10.
 3. Skinner, G. W. : 1967, Marketing and Social Structure in Rural China (Part I). In present

Society a reader, ed Jack M. Potter et. al pp. 63-98. Boston little Brown and Company.
 4. Grigson W. V. 1938, The Mariya Gonds of Bastar, Introduction, London, Oxford University Press.
 5. Dubey B. K. and Bahadur F. : 1967, A Study of the Tribal People and Tribal Areas of Madhya Pradesh, Government of MP., Regional Press, pp. 3-20.

6. Glassford CLR, 1862, Report of the Dependency of the Bastar, Jagdalpur Record Room, Unpublished manuscript.
 7. Ibid.
 8. In the Central part of district the weaving trade is being carried out by 'Panka' and Mahar Castes. The cloths made by them are very popular among the tribals in the central and south Bastar.
 9. Glassford CLR : op. cit.

Sl. No.	Attitude	No.	Percentage
1	Most Favourable	02	05.50
2	Favourable	21	63.73
3	Unfavourable	21	63.73

TABLE 1

The study was carried out in tribal sub-plan area of Kharwar taluka because more than 80 per cent of the total population in taluka belongs to different Tribal communities. The study was specifically confined to a total of five villages out of these five villages a total of eighty respondents constituted the sample for the study. These respondents were selected by stratified random sampling procedure. The respondents were interviewed personally to secure desired information. Data were analysed by using simple statistical tool like percentage.

Methodology
 1. To know the attitude of tribal farmers towards new agricultural technology.
 2. To know the socio-psychological characteristics of tribal farmers.
 3. To study personal and specific objectives —
 was planned with the following new agricultural technology, attitude of tribal farmers towards a study entitled 'A Study on the keeping the above facts in view new agricultural technology, and attitude of the farmers towards a very low technology adoption traditional fragmented agricultural sector and low literacy rates development process to ensure which still are impeding the

* Ex. M. Sc. student and Asst. Professor, Dept. of Ext. Coll. of Agr., M. A. U., Raipur

A Study on the Attitude of Tribal Farmers Towards new Agricultural Technology

A. R. AMBEGAONKAR*

Dr. S. D. WANGIKAR**

Introduction

A large net-work for tribal development has been operative simultaneously. Despite all these efforts, the tribal development process is not attaining the speed as it was expected. Various factors which still are impeding the development process to greater extent are, low literacy rates traditional fragmented agricultural, a very low technology adoption and attitude of the farmers toward new agricultural technology. Keeping the above facts in view a study entitled 'A Study on the attitude of tribal farmers towards new agricultural technology' was planned with the following specific objectives :—

1. To study personal and socio-psychological characteristics of tribal farmers.

2. To know the attitude of tribal farmers towards new agricultural technology.

Methodology

The study was carried out in tribal sub-plan area of Kinwat taluka, because more than 30 per cent of the total population in taluka belongs to different Tribal communities. The study was specifically confined to a total of five villages out of these five villages a total of eighty respondents, constituted the sample for the study. These respondents were selected by stratified random sampling procedure. The respondents were interviewed personally to secure desired information. Data were analysed by using simple statistical tool like percentages.

TABLE-1

Sr. No.	Personal and Socio-Psychological actors	Categories	No.	Percentage
1	2	3	4	5
1	Age	Young (18-30 Y)	20	25
		Middle age (31-45 Y)	28	35
		Old Age (46 above)	32	40
2	Education	Illiterate	41	51.25
		Only read	05	06.25
		Read Write	02	02.50
		Primary	27	33.75
		Middle School	04	05.00
		Secondary above	01	05.25
3	Social-Participation	No. S. P.	26	32.50
		Low S. P.	35	43.75
		Medium S. P.	19	23.75
		High S. P.	00	00.00
4	Agricultural belief	High	51	63.75
		Medium	27	33.75
		Low	02	02.50
5	Conservation	High	04	05.00
		Medium	33	41.25
		Low	43	53.75
6	Fatalism	High	04	05.00
		Medium	34	42.50
7	Authoritarianism	Low	42	52.5
		High	70	87.50
		Medium	09	15.25
		Low	01	01.25

TABLE 2

Sr. No.	Attitude	No.	Percentage
1	2	3	4
1	Most Favourable	02	02.50
2	Favourable	51	63.75
3	Unfavourable	21	33.75

* } Ex. M. Sc. student and Asstt. Professor, Dept. of Ext. College of Agr., M. A. U., Parbhani.
** }

Findings

The data in table-1 revealed that 40% of respondents were old age and of the remaining 35% were middle aged and 25% were young. About education, majority of the respondents (51.25%) were illiterate, while 33.75% could get primary level education and 6.25% can only read. Table-1 shows also high lighted that, about 43.75% of respondents had low social participations and no body did have high social participation and 32.5% and 23.7% had no social participation and medium level of social participation respectively. It was also found from above table that 63.75% of the respondents were having high agricultural beliefs while 33.75% were having medium agricultural beliefs a very few respondents (2.5%) had low agricultural beliefs. With regard to conservatism about 53.75% had low level of conservatism while 5% were possessing high conservatism, whereas 41.25% had medium level of conservatism. About fatalism it was seen from same table that about 52.5% had low level of fatalism, while, only 5% possessed high fatalism. As far as authoritarianism was concerned, about 87.5% of

respondents had high authoritarianism, about 11.25% had medium authoritarianism while only 1.25% had low authoritarianism.

A glance at Table-2 would reveal that about more than half of the respondents (63.75%) had favourable attitude towards new agricultural technology followed by 33.75% respondents having unfavourable attitude towards new agricultural technology. Whereas a very negligible percentage (2.5%) of respondents had most favourable attitude towards new agricultural technology.

Summary and Conclusions

It was found that majority of the respondents (40%) were from old age group followed by 35% of middle age category. It was also evident that majority of the respondents (51.25%) were illiterate followed by 33.75% of respondents that could get education upto primary level. About 43.75% of respondents, had low social participation followed by 32.5% of respondents from no social participation. It was crystal clear that majority of the respondents (63.75%) were having high agricultural belief followed by 33.75% of respondents

having medium agricultural beliefs. Thus it could be stated that major bulk of the respondents were having high agricultural beliefs. Most of the respondents (53.75%) possessed low conservatism. It was also notified that, more than half of the respondents, (52.5%) possessed low fatalism followed by 42.5% from medium fatalism. Thus, inversely it could be concluded that a very less percentage of the respondents (5%) possessed high fatalism. It was evident from same table that majority of the respondents (87.5%) belonged to high authoritarianism. Followed by 11.25% of respondents that possessed medium authoritarianism.

It was noteworthy that majority of repondents (63.75%) had favourable attitude towards new agricultural technology followed by 33.75% of respondents that possessed unfavourable attitude towards new agricultural technology.

Implications

A major bulk of the respondents had favourable attitude towards new agricultural technology. This finding should be taken advantage to disseminate information on new agricultural technology to other tribal farmer's and to persuade them to adopt the same on their farms.

आदिवासी युवकांचे प्रशिक्षण

श्रीनिवास कर्वे,

अधिव्याख्याता,
आदिवासी संशोधन व
प्रशिक्षण संस्था, पुणे.

युवाशक्ती ही कोणत्याही समाजाच्या मानवी संपत्तीचा एक महत्त्वाचा भाग असते. महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजातही १४-२० या वयोगटातील युवकांची संख्या प्रचंड आहे. आदिवासी समाज पूर्वापार शेतीवर अवलंबून असला तरी वाढती लोकसंख्या व शेतीची दुरवस्था यामुळे बहुसंख्य आदिवासी युवक शहरी नोकऱ्यांकडे वळत आहेत. आदिवासी समाजात गेल्या २-३ दशकांत शिक्षणाचे प्रमाण खूपच वाढले आहे. परिणामतः अनेक अल्पशिक्षित तसेच दहावी, बारावी उत्तीर्ण व पदवीधर युवक विविध स्पर्धा, नोकऱ्या व व्यवसायाच्या शोधात आहेत.

आदिवासी उमेदवारांसाठी नोकरीच्या सर्व क्षेत्रांत सात टक्के जागा राखीव असल्या तरी वर्ग-१ व २ मध्ये त्या पात्र उमेदवारांअभावी पुष्कळदा रिक्त राहतात. तर वर्ग-४ मध्ये राखीव जागांपेक्षा जास्त आदिवासी उमेदवार उपलब्ध असतात. सुशिक्षित आदिवासी युवक हे साधारणतः सेवायोजन कार्यालयामार्फत मिळणाऱ्या राज्य-सेवेतील कारकुनी नोकऱ्यांवर अवलंबून असतात. तर राष्ट्रीयकृत बँका व सार्वजनिक उद्योगातील राखीव जागा उमेदवारांअभावी रिक्त राहतात. कारण त्यासाठी घेतल्या जाणाऱ्या स्पर्धात्मक परीक्षांमध्ये ते क्वचितच यशस्वी होतात.

आदिवासी युवक हे स्वभावतः बुजरे असतात आणि बाहेरच्या जगाशी त्यांचा संपर्क कमी असतो. नोकरीसाठी मुलाखत देणे हे त्यांच्या दृष्टीने फार मोठे दिव्य असते. त्यांचे सामान्यज्ञान तर अतिशय

कमी असते. व शहरी वातावरणात न्यून-गंडाची व नैराश्याची भावना त्यांना घासून टाकते. अशा युवकांना बोलकं करण्याची, कृतिशील करण्याची नितांत आवश्यकता असते. तसेच त्यांना संभाषणकला शिकविणेही आवश्यक ठरते. शहरी जीवनाच्या संपर्काने नैराश्य न येता त्याला नवीन जगाची ओळख झाली पाहिजे.

शहरी नोकऱ्यांव्यतिरिक्त दुग्धोत्पादन, कुक्कुटपालन, बराहपालन इ. अनेक व्यवसाय अल्पशिक्षित युवकांना शिकविल्यास ते स्वतःचे गावात राहून स्वतःचे जीवन बनवू शकतात. त्यासाठी उपलब्ध असणाऱ्या, विविध योजनांची माहिती त्यांच्यापर्यंत पोहोचविण्याचे महत्त्वाचे काम कोणीतरी करणे आवश्यक असते.

स्वतःच्या नोकरी व्यवसायाची तयारी अशा रीतीने करीत असतानाच युवकांना सध्याच्या गतिमान जीवनात यशस्वी नागरिक म्हणून जगण्यासाठी आवश्यक असलेला बहुश्रुतपणा त्यांच्या अंगी वाणविण्यासाठी त्यांना नागरिकांचे हक्क व कर्तव्ये, सार्वजनिक जीवनातील आचारसंहिता, आरोग्य व लोकसंख्या शिक्षण, पर्यावरण, सामाजिक वनीकरण इ. विषयांचे ज्ञान देणेही क्रमप्राप्त असते.

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेचे आदिवासी युवक प्रशिक्षण कार्यक्रम

वर उल्लेखिलेली सर्व उद्दिष्टे लक्षात घेऊन आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने आंतरराष्ट्रीय युवक वर्षामध्ये (१९८५-८६) आदिवासी युवकांना प्रशिक्षित करण्याचा एक व्यापक कार्यक्रम

हाती घेतला. दहा दिवस मुदतीची दहा प्रशिक्षण सत्रे आयोजित करण्याचे निश्चित करण्यात आले. यापैकी काही प्रशिक्षण सत्रे आदिवासी युवकांच्या सोयीसाठी, आदिवासी भागातील महाविद्यालयात आयोजित करण्यात आली.

प्रत्येक प्रशिक्षण सत्रात युवकांना राज्य लोकसेवा आयोग, कर्मचारी चयन आयोग, बँकिंग सेवा भरती मंडळ या सर्वांतर्फे घेण्यात येणाऱ्या विविध स्पर्धा परीक्षांची माहिती देण्यात आली. मुलाखतीचे तंत्र, नेतृत्व व व्यक्तिमत्त्व विकास, सामान्यज्ञान, इंग्रजी संभाषण, स्वयंरोजगार, लष्कर भरती, शासनाच्या विविध विकास योजना, आदिवासींच्या घटनात्मक तरतुदी, आरोग्य, लोकसंख्या शिक्षण, पर्यावरण इ. विषयांवर युवकांचे उद्बोधन करण्यात आले.

या विविध विषयांवर मार्गदर्शन करण्यासाठी संस्थेचे संचालक व इतर अधिकारी वर्ग, प्रकल्प अधिकारी, शिक्षण-तज्ज्ञ, स्थानिक महाविद्यालयातील प्राध्यापक, निवृत्त लष्करी अधिकारी, शासकीय अधिकारी व स्वयंसेवी संस्थेचे कार्यकर्ते या सर्वांचे सहकार्य घेण्यात आले.

पारंपरिक पद्धतीच्या व्याख्यानाखेरीज प्रचलित प्रश्नांवर गटचर्चा आयोजित करण्यात आल्या. त्यामुळे युवकांचा न्यूनगंड व बुजरेपणा कमी होऊन त्यांना बोलण्याची संधी मिळाली. तज्ज्ञांकडून मुलाखतीबाबत मार्गदर्शन करण्यात आले. तसेच अभिरूप मुलाखती घेऊन युवकांना मुलाखतीचा अनुभव देण्यात आला. काही औद्योगिक संस्था, पोली, डेअरी व सीडफार्मस् यांना भेटी

देण्याचे कार्यक्रमही आयोजित करण्यात आले. प्रशिक्षणार्थी युवकांना चित्रपट व माहितीपट दाखविण्यात आले.

या प्रशिक्षणानंतर सर्व आदिवासी युवक आपल्या गावी परत जाणार होते. पण तेथे त्यांना वाचनालयाची सुविधा उपलब्ध नाही हे लक्षात घेऊन त्यांना विविध विषयांवरील उपयुक्त अशा ८-१० पुस्तकांचा एक संच भेट देण्यात आला. त्यामुळे युवकांना मौलिक साहित्य उपलब्ध झाले.

प्रत्येक प्रशिक्षण सत्राच्या समारोपप्रसंगी युवकांनी आपले मनोगत व्यक्त केले. बहुसंख्य युवकांनी या प्रशिक्षणामुळे आत्मविश्वास वाढल्याचे सांगितले व यापुढे

स्पर्धात्मक परीक्षांमध्ये यश मिळविण्याची ईर्ष्या व्यक्त केली.

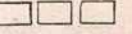
एकूण ३०० युवकांना प्रशिक्षित करण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले होते. प्रत्यक्षात ६२० युवकांना प्रशिक्षण देण्यात आले.

या कार्यक्रमाला महाराष्ट्राच्या सर्व भागातील आदिवासी युवकांनी उत्तम प्रतिसाद दिल्यामुळे संस्थेने हा उपक्रम कायमसाठी चालविण्याचा निर्णय घेतला असून आदिवासी युवकांसाठी व्यवसाय मार्गदर्शन कक्ष सुरू करणे संस्थेच्या विचाराधीन आहे.

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे या संस्थेमार्फत सन १९८८-८९ सालात

युवकांसाठी नोकरीपूर्व प्रशिक्षणाचे एकूण ८ वर्ग चालविले जाणार आहेत व सुमारे ३०० आदिवासी युवकांना ही संधी उपलब्ध करून दिली जाणार आहे. त्याशिवाय स्वयंरोजगार ग्रामीण विकास योजना, नेतृत्व प्रशिक्षण यासाठी ८ वर्ग चालवून त्याद्वारे सुमारे ३०० ते ४०० तरुणांना मार्गदर्शन करण्याचे योजिले आहे.

प्रशिक्षण कार्यक्रमांमुळे आदिवासी तहणांमध्ये नवचैतन्य निर्माण होत आहे; आत्मविश्वासाची भावना वाढत आहे. जगावरोवर येण्याची जिद्द व धडपड निर्माण होत आहे.

आदिवासी विकासाची महाराष्ट्रातील

सद्यः केंद्रस्थाने : माडा व मिनीमाडा पॉकेटस् (खंड)

मो. भा. सुराणा, M.Sc.

उपसंचालक,
आदिवासी संशोधन व
प्रशिक्षण संस्था, पुणे-१.

आदिवासी हा समाजातील अतिदुर्बल घटक आहे. भारताच्या घटनेद्वारे त्यांच्या विकासाची जबाबदारी शासनाने अंगीकारली आहे. शासनाने १९७४ पूर्वी त्यांच्या विकासासाठी बरेच प्रयत्न केले. परंतु त्या काळात आदिवासींचा म्हणावा तितका विकास होऊ शकला नाही, त्यामुळे पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत त्यासाठी बदल करण्याचे शासनाने ठरविले. आदिवासींचा विकास जलद गतीने व्हावा, यासाठी अधिक निधी उपलब्ध करून द्यावा, त्यांच्या भौगोलिक परिस्थितीचा, त्यांच्याशी निगडित असणाऱ्या प्रश्नांचा विचार करून मोठ्या प्रमाणावर आदिवासींना विकासाच्या प्रक्रियेत कसे आणता येईल याबद्दल शासन विचार करू लागले. त्यासाठी एकात्मिक क्षेत्रीय नियोजनाची पद्धत आदिवासी विकास नियोजनासाठी शासनाने स्वीकारली. आदिवासींना विकासाच्या प्रक्रियेत सामील करण्यासाठी आदिवासी उपयोजना १९७४-७५ मध्ये सुरू करण्यात आली. यामुळे आदिवासींसाठी ठेवलेला पैसा आदिवासी व आदिवासी भागासाठी खर्च होऊ लागला, व आदिवासींना लाभ मिळू लागला.

जास्तीत जास्त आदिवासींना विकास क्रियेचा फायदा मिळावा म्हणून क्षेत्रीय नियोजन तत्त्वावर आदिवासी उपयोजना क्षेत्र शोधून काढण्यासाठी भारत शासनाने खालील निकष ठरवून दिलेले होते :—

१. अनुसूचित क्षेत्र (१९५०) मधील सर्व गावे.

२. आदिवासी विकास गटातील सर्व गावे.

३. ५० टक्के किंवा ५० टक्क्यांहून अधिक आदिवासी लोकसंख्या असलेले तालुके.

४. तालुक्याचा काही भाग जो उपयोजनेशी सलग व संलग्न आहे व ज्यांची आदिवासी लोकसंख्या ५० टक्के किंवा त्याहून अधिक आहे व जो भाग राज्यकारभाराच्या सोयीच्या दृष्टीने घेणे आवश्यक आहे.

वरील निकष विचारात घेऊन महाराष्ट्र राज्यानेही महाराष्ट्र आदिवासी उपयोजना क्षेत्र शोधून काढले व त्या भागात आदिवासी उपयोजना १९७६ साली सुरू केली. परंतु प्रयोगांती असे आढळले की, महाराष्ट्रातील भौगोलिक परिस्थिती आदिवासींचे वेगवेगळ्या भागातील वास्तव्य यामुळे फक्त ४५ टक्केच आदिवासी, आदिवासींसाठी तयार केलेल्या उपयोजनेत सामावले गेले. महाराष्ट्रातील निम्म्याहून अधिक आदिवासी या योजनेच्या फायद्यापासून वंचित राहिले. अधिकाधिक आदिवासींना उपयोजना क्षेत्रात आदिवासी विकास प्रक्रियेत कसे आणता येईल, याचे मध्यवर्ती व राज्य शासन पुन्हा विचार करू लागले. त्यासाठी त्यांनी आदिवासी उपयोजनासाठी ठरविलेले निकष शिथिल केले. या नवीन धोरणालाच त्यांनी सुधारित क्षेत्र विकास पद्धती (Modified Area Development Approach) किंवा माडा (MADA) असे नाव दिले. व या निकषाद्वारे आदिवासींच्या विकासासाठी आदिवासींचे

सलग ग्राम समूह/खंड शोधून काढले. त्यांना आपण सुधारित क्षेत्र विकास खंड किंवा माडा पॉकेट संबोधू लागलो.

१. माडा पॉकेटमध्ये समाविष्ट करावयाच्या भौगोलिकदृष्ट्या सलग गाव समूहाची एकूण लोकसंख्या १०,००० असली पाहिजे व त्यात कमीत कमी ५० टक्के म्हणजे ५,००० आदिवासी लोकसंख्या असणे आवश्यक असते.

२. माडा पॉकेटमधील ही सर्व गावे भौगोलिकदृष्ट्या सलग व संलग्न पट्ट्यात असली पाहिजेत.

३. या भागातील ही सर्व गावे कामकाजाच्या दृष्टीने एकाच तालुक्यात असणे उचित आहे, परंतु तसे शक्य नसल्यास तालुक्यांच्या सरहद्दीवरील २-३ तालुक्यातील गावे एकत्रित करूनही माडा पॉकेट काढता येते. परंतु ही सर्व गावे कामाच्या सोयीच्या दृष्टीने एकाच जिल्ह्यातील असावी लागतात.

आदिवासींचे नियोजन अधिक योजनावद्ध व्हावे, अधिकाधिक आदिवासींना फायदा मिळावा म्हणून शासनाने यापुढे असेही सुचविले की, गावसमूहाची, १०,००० लोकसंख्येची अट शिथिल करण्यात यावी. ती ५,००० लोकसंख्येची धरण्यात यावी. मात्र इतर बाबी ५० टक्के आदिवासी लोकसंख्या विभागाची भौगोलिक सलगता व संलग्नता या अटी तशाच ठेवण्यात आल्या. या पद्धतीने काढलेल्या

आदिवासी विकास खंडाला आदिवासी गाव समूह किंवा लघुमाडा पॉकेट असे नाव देण्यात आलेले आहे.

महाराष्ट्र राज्यात ३० माडा पॉकेट व १४ मिनिमाडा पॉकेटचे क्षेत्र आखण्यात आले आहे. त्याला राज्य शासनाची व भारत सरकारची परवानगी मिळाली आहे,

व तेथे आदिवासी विकासाच्या योजना राबविण्यात येत आहेत. माडा पॉकेट मंजुरीपूर्व त्या भागात राहाणाऱ्या आदिवासींची सामाजिक आर्थिक दर्जाची व तेथील सद्यःस्थितीची पाहणी घेण्यात येते. नामसादृश्यामुळे बरेच बिगर आदिवासी आदिवासींसाठी राबविल्या जाणाऱ्या योजनांचा फायदा घेत असल्याचे आढळले

आहे. यासाठी या भूखंडात रहाणारे आदिवासी खरे आदिवासी असल्याची खातरजमा केली जाते.

महाराष्ट्र राज्यात सद्यः असलेल्या ३० माडा व १४ लघुमाडा ह्या आदिवासी विकास भूखंडाचे जिल्हानिहाय वर्गीकरण व विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे :—

महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हानिहाय सद्यः माडा व लघुमाडा खंड

अ. नं.	जिल्हा	संख्या			समाविष्ट गावांची संख्या		
		माडा	लघु-माडा	एकूण	माडा-मधील	लघु-माडा मधील	एकूण गावे
१	२	३	४	५	६	७	८
१	ठाणे ..	—	१	१	—	१८	१८
२	रायगड ..	३	१	४	६३	१८	८१
३	नाशिक ..	—	२	२	—	१३	१३
४	अहमदनगर ..	—	१	१	—	७	७
५	पुणे ..	१	१	२	२२	१६	३८
६	नांदेड ..	१	२	३	१८	१७	३५
७	अमरावती ..	१	१	२	८०	२१	१०१
८	नागपूर ..	३	—	३	१५०	—	१५०
९	भंडारा ..	७	—	३	२६३	—	२६३
१०	यवतमाळ ..	६	२	८	१६०	२२	१८२
११	चंद्रपूर ..	२	—	२	९७	—	९७
१२	वर्धा ..	१	१	२	४०	३३	७३
१३	परभणी ..	२	१	३	५०	८	५८
१४	बुलढाणा ..	१	१	२	५४	१५	६९
१५	अकोला ..	२	—	२	५८	—	५८
	एकूण ..	३०	१४	४४	१०५५	१८८	१२४३

महाराष्ट्र राज्यात ३० माडा खंडात १,०५५ गावांचा समावेश आहे तर १४ मिनिमाडा/लघुमाडामध्ये १८८ गावांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. एकूण या योजनेखाली १,२४३ गावे आतापर्यंत समाविष्ट करण्यात आली आहेत.

या आदिवासी भूखंड विकासांमुळे,

आदिवासी विकास प्रक्रियेत उपयोजना व अतिरिक्त उपयोजना क्षेत्रातील जिल्ह्यांव्यतिरिक्त परभणी, बुलढाणा, अकोला तसेच वर्धा जिल्ह्यांचा नव्याने समावेश झाला आहे.

वरील माहितीवरून असे आढळून येते की, भंडारा, यवतमाळ, नागपूर व रायगड

या ४ जिल्ह्यांतच ३० पैकी १९ माडा पॉकेट आहेत. राहिलेले ११ माडा पॉकेट्स इतर जिल्ह्यांत विखुरलेले आहेत. या ३० माडा पॉकेटमध्ये व १४ मिनी (लघु) माडा पॉकेटमध्ये असलेल्या गावांची संख्या तेथील एकूण व आदिवासी लोकसंख्येबाबतचा तपशील खालीलप्रमाणे आहे :—

अ. नं.	प्रकार	संख्या	समाविष्ट गावे	समाविष्ट गावांची एकूण लोकसंख्या	समाविष्ट गावातील आदिवासी लोकसंख्या
१	२	३	४	५	६
१	माडा खंड ..	३०	१,०५५	४,६६,०००	२,६७,०००
२	लघुमाडा खंड ..	१४	१८८	९५,१४१	५७,८०८
	एकूण ..	४४	१,२४३	५,६१,१४१	३,२४,८०८

माडा व मिनीमाडा पॉकेटमध्ये (लघु-माडात) राहणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्या ५.६१ लाख आहे; तर त्या भागातील आदिवासींची संख्या ३.२५ लाख आहे. जवळजवळ ३.२५ लाख आदिवासींसाठी सद्यःयोजना राबविली जाते. हेच शेकडेवारीच्या भाषेत म्हणावयाचे असल्यास आपण असे म्हणू शकतो की, महाराष्ट्रातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येच्या, ५.६२ टक्के आदिवासींना या योजनेचा लाभ मिळतो.

माडा व लघुमाडा क्षेत्रात आदिवासीं-साठी वैयक्तिक लाभाच्या व सामाजिक

हिताच्या योजना (Family oriented and community benefitting schemes) राबविल्या जातात. यासाठी मिळणारा मध्यवर्ती शासनाचा निधी ह्याच कारणास्तव खर्च करण्यात येतो. इतर क्षेत्रीय विस्ताराच्या योजनांसाठी (उदा. रस्ते, शाळा, इमारती, आरोग्य केंद्र इत्यादी) हा निधी वापरला जाऊ नये असे मार्गदर्शन मध्यवर्ती शासनाकडून आहे. यासाठी जिल्हा व नियोजन मंडळाकडून प्रत्येक जिल्ह्याला स्वतंत्र तरतूद केलेली असते. त्यातून या योजना घेतल्या जाव्यात.

संबंधित जिल्हा नियोजन व विकास मंडळाने त्यांच्या जिल्ह्यातील आदिवासींच्या

अविकसित भागासाठी अधिक निधी उपलब्ध करून दिला व योजना कार्यान्वित असणाऱ्या अधिकाऱ्यांनी तळागाळातील आदिवासींसाठी त्यांच्यामार्फत या योजना पोहोचविल्या तर या भागाचा व येथील आदिवासींचा जलदगतीने विकास होण्यास फारसा कालावधी लागणार नाही.

सोबत महाराष्ट्र राज्यातील उपयोजना अतिरिक्त उपयोजना माडा व लघुमाडा क्षेत्रातील गावचे क्षेत्र दर्शविणारा नकाशा जोडला आहे:—

४४ माडा व लघुमाडांची तालुकानिहाय नावे व समाविष्ट गावांची संख्या दर्शविणारा तक्ता खालीलप्रमाणे आहे.

अ. नं.	जिल्हा	तालुका	माडा किंवा लघुमाडाचाचे नाव	समाविष्ट गावे
१	२	३	४	५
१	ठाणे	१. मुरबाड २. उल्हासनगर }	१. पाटगाव* व चरगाव	१८
२	रायगड	३. कर्जत ४. पेण ५. पनवेल ६. खालापूर	२. कर्जत ३. पेण ४. दोघाणी-मालडुंगे* ५. वरोसे-बोरगाव	१७ २४ १८ २२
३	नाशिक	७. चांदवड ८. सिन्नर	६. पारेगाव-दह्याने* ७. शिवडे-धोंडवार*	७ ६
४	अहमदनगर	९. संगमनेर } १०. अकोले }	८. जावळे* वाळेश्वर	७
५	पुणे	११. खेड १२. मावळ	९. खेड १०. वडेश्वर*	२२ १६
६	नांदेड	१३. दुदगाव १४. भोकर	११. जांभळा-छांग्री १२. पवना दरेश्वरम* १३. वाकद, आमदरी*	१८ ७ १०
७	अमरावती	१५. वरुड } १६. मोशी }	१४. शेंदूरजना-उमरखेड	८०
८	नागपूर	१७. अचलपूर १८. रामटेक १९. काटोल २०. पारशिवनी } २१. सावनेर }	१५. बेलखडा-पांढरी* १६. रामटेक १७. काटोल १८. सालेघाट	२१ ६८ ४४ ३८
९	भंडारा	२२. तालेकसा २३. गोंदिया	१९. सालेकशा २०. गोंदिया	३१ १८

* लघुमाडा

तक्ता—चालू

अ. नं.	जिल्हा	तालुका	माडा किंवा लघुमाडाचाचे नाव	समाविष्ट गावे
१	२	३	४	५
९	भंडारा—चालू	२४. देवरी	२१. देवरी-१	३७
		...	२२. देवरी-२	२९
		...	२३. चिचगड	२०
		२५. अर्जुनी मोरेगाव	२४. घोटनगाव तांबोरा.	७५
		२६. तुमसर	२५. चिखली	४३
१०	यवतमाळ	२७. यवतमाळ	२६. यवतमाळ	४४
		२८. कळंब	२७. कळंब	३८
		२९. उमरखेड	२८. उमरखेड	३५
		३०. उमरखेड-माहगाव	२९. उमरखेड माहगाव	१८
		...	३०. निंगनूर-वडद	१२
		३१. पुसद	३१. पुसद	१३
		३२. नेर	३२. बोयवांडन*	११
		३३. दिग्रस	३३. चिखलीकोप्रा*	११
११	चंद्रपुर	३४. सिंदेवाही	३४. सिंदेवाही	५४
		३५. नागभिड	३५. नागभिड	४३
१२	वर्धा	३६. आर्वी } ३७. कारंजा }	३६. आर्वी-कारंजा	४०
		३८. सेलू	३७. बोरी-सलाई*	३३
१३	परभणी	३९. कळमनुरी	३८. पोत्रा-पिपळदरी	२५
		...	३९. धानोरा	२५
		...	जहांगीरवाई	
		४०. हिंगोली	४०. जामरुण-भोसी*	८
१४	बुलढाणा	४१. जळगाव } जामोद }	४१. उमापूर-वसाडी	५४
		४२. संग्रामपूर }		
		४३. मेहेकर	४२. भोसा-दुगबोरी*	१५
१५	अकोला	४४. अकोट } तेल्हारा }	४३. पोपटखेड चितलवाडी.	४०
		४६. पातूर	४४. चोंडी-अंदर सांगवी	१८

* लघुमाडा

आदिवासी विकासात " विद्युत पंप " योजनेचे महत्त्व

जॉन गण्यकवाड,

अधिव्याख्याता,

आदिवासी संशोधन व

प्रशिक्षण संस्था,

२८, क्वीन्स गार्डन, पुणे-१.

राज्यातील आदिवासी शेतकऱ्यांच्या, आर्थिक उन्नतीसाठी ज्या काही विशेष योजना आहेत, त्यांतील एक महत्त्वाची योजना म्हणजे त्यांना सिंचनाचे आधुनिक साधन उपलब्ध करून देणारी विद्युत पंप योजना.

आदिवासी शेतकऱ्यांना १०० टक्के अनुदानावर विद्युत पंप देण्याची योजना महाराष्ट्र राज्यात जवळजवळ १४ वर्षांपासून राबविण्यात येत आहे. (ज्या भागात विद्युत पुरवठा झालेला नाही व पुढील तीन वर्षांच्या कालावधीत विद्युत पुरवठा होण्याची शक्यता नाही, अशा भागातील आदिवासी शेतकऱ्यांना डिझेल-वर चालणारे ऑईल इंजिन्स देण्यात येतात).

नंदुरबार व बागलण तालुक्यातील ज्या आदिवासी शेतकऱ्यांनी या योजनेचा लाभ घेतला, त्यांतील काही लाभधारकांच्या नमुना पाहणीतील निष्कर्षांचा येथे थोडक्यात परामर्श घेतला आहे.

१. लाभार्थीना झालेल्या प्रत्यक्ष लाभांचा आलेख

(अ) या पाहणीतून असे दिसून आले आहे की, नमुन्यातील जवळजवळ ६० टक्के लाभधारक वर्षातून तीन पिके घेत आहेत, तर ३३ टक्के लाभधारक वर्षातून दोन पिके घेत आहेत. (विद्युत पंप मिळण्यापूर्वी ६७ टक्के लाभधारक वर्षातून दोन पिके घेत होते व ३३ टक्के लाभधारक वर्षातून केवळ एक पीक घेत होते.) विद्युत पंपामुळे

लाभार्थीना वर्षातून तीन पिके घेणे शक्य झाले, तर वर्षातून केवळ एक पीक घेण्याची प्रथा जवळ जवळ बंद पडली असे निश्चितच म्हणता येईल.

(आ) बागलण तालुक्यातील पाहणीत असे दिसून आले की, विद्युत पंप बसविण्यापूर्वी नमुन्यातील ३० लाभार्थींच्या जवळजवळ ८४ एकर जमिनीचे सिंचन होत होते तेच आज जवळजवळ १२९ एकर इतके आहे. म्हणजे सिंचनक्षमता जवळजवळ ५४ टक्के वाढली.

कमी पाणी व उपलब्ध शेत जमिनीतील मृदुसंधारणदृष्ट्या कमतरता या कारणामुळे बागलण तालुक्यातील लाभार्थीना सिंचनासाठी विद्युत पंपांचा लाभ पूर्णपणे घेता येत नाही.

नंदुरबार तालुक्यातील पाहणीत असे दिसून आले की, विद्युत पंप बसविण्यापूर्वी नमुन्यातील ५७ लाभार्थींच्या जवळजवळ १८८ एकर जमिनीचे सिंचन होत होते. तेच आज जवळजवळ ३२१ एकर इतके आहे. म्हणजे सिंचनक्षमता जवळजवळ ७० टक्के वाढली.

(इ) विद्युत पंप बसविल्यानंतर प्राच्या-न्याने नगदी पिके किंवा फायदेशीर पिके (भुईमूग, मिरची, ऊस, कांदा, अजमा, गहू, मका, मूग, हरभरा, भाज्या) घेण्याकडे लाभार्थींचा वाढता कल दिसून येतो.

नंदुरबार तालुक्यातील नमुन्यातील काही लाभार्थींनी सूर्यफूल व लसूण ही पिके प्रायोगिक तत्वावर लावल्याचे या पाहणीत दिसून आले.

(ई) विद्युत पंप मिळाल्यानंतर उत्पन्न वाढ झाल्यामुळे वाढीव खर्च लाभधारकांच्या आवाक्यातच आहे.

(उ) वीज पंप बसविल्यामुळे प्रगत तंत्र-ज्ञानाचे लाभधारकांना झालेले काही फायदे:--

(१) सर्व हंगामामध्ये पिके घेणे शक्य आहे.

(२) पूर्वीच्या तुलनेने आजची आर्थिक स्थिती बरी.

(३) आता भाजीपाल्याची लागवड करता येते.

(४) उत्पादन जवळजवळ दुप्पटीने वाढले असून वर्षभर पुरते.

(५) खर्चात जरी वाढ झालेली असली तरीही हा खर्च करणे शक्य आहे.

(६) आता मजूर म्हणून राबवण्याची आवश्यकता नाही.

(७) पारंपरिक मोटेचा वापर करताना खर्च होणारे मनुष्यबळ व वेळ यांची बचत झालेली आहे.

(८) डिझेलपेक्षा वीज निश्चितच स्वस्त आहे.

२. लाभार्थीना झालेल्या अप्रत्यक्ष लाभांचा आलेख

(१) पशुधन खरेदी (बैलजोडी/गाय/म्हशी/बकऱ्या).

(२) शेतीच्या अवजारांची खरेदी (लाकडी/लोखंडी/नांगर/किरण/बैलगाडी).

(३) शेतजमिनीची खरेदी.

(४) मृद् संधारणदृष्ट्या शेतजमीन सुधारणा.

(५) गोबर गॅस सयंत्र बसविणे.

(६) दुसऱ्यांबरोबर भागिदारीत शेती करणे.

(७) हायब्रीड जातीचा वाढत्या प्रमाणात वापर.

(८) रासायनिक खते व कीटकनाशकांचा वाढत्या प्रमाणात वापर.

तरी साकल्याने विचार करून प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष लाभाचे आलेख पाहून असे

म्हणता येईल की, लाभार्थी आदिवासी शेतकऱ्यांना निश्चितच आर्थिक स्थैर्याकडे नेण्याचा एक मार्ग या योजनेने दाखवून दिला आहे.

• • •

आदिवासींच्या जागृतीसाठी अनौपचारिक शिक्षणाचे महत्त्व

आदिवासी समाजाची सद्यःस्थिती

महाराष्ट्रातील एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे एक दशांश संख्या असलेला आदिवासी समाज सह्याद्री, सातपुड्याच्या रांगापासून ते मेलघाट आणि पुढे गोंडवनापर्यंत पसरला आहे. स्वतःची विशिष्ट संस्कृती, निसर्गावलंबी, स्वयंपूर्ण व शांततामय असे निरागस आयुष्य जगणारा आदिवासी सुमारे एक शतकापासून अंमलात आलेले वनविषयक कायदे व बाह्य जगातील सत्तेचे व संस्कृतीचे आक्रमण यामुळे अस्वस्थ होऊ लागला आहे. जमिनीचे हस्तांतर, शेतीची दुरवस्था, वनसंपत्तीचा होत असलेला न्हास, सावकार व व्यापारी यांचेकडून होणारे शोषण, कर्जबाजारीपणा व्यसनाधिनता, कुपोषण, अनारोग्य, अंधश्रद्धा याने ग्रासलेल्या या समाजाला विकासाच्या दिशेने नेण्याचे मोठे आव्हान; आज शासन व समाज कार्यकर्त्यांपुढे उभे आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये अंमलात आलेल्या घटनात्मक तरतुदी, सहा पंचवार्षिक योजना, आदिवासी उपयोजनेची ११ वर्षे आदिवासींच्या हितसंबंधाची जपवणूक करणारे राज्य शासनाचे ३/४ कायदे आणि या काळात राबविल्या गेलेल्या विविध योजना यांचा दृश्य परिणाम अत्यल्प असून त्यांच्या दरडोई उत्पन्नात, राहणीमानात, सामाजिक स्थितीत विशेष फरक पडल्याचे आढळून येत नाही. आश्रमशाळा, वसतिगृहे व शिष्यवृत्ती यासारख्या शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध होऊनही या समाजात साक्षरतेचे प्रमाण २२ टक्क्यांपेक्षा वाढलेले नाही. हेच प्रमाण आदिवासी स्त्रियांच्या बाबतीत ११ टक्केहून जास्त नाही.

शिक्षणाची आवश्यकता

समाजाच्या कोणत्याही विकासाभिमुख गटाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी शिक्षण-किमान साक्षरता ही अत्यंत आवश्यक अशी पूर्व अट असते. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीस लिहिण्यावाचण्याचे ज्ञान, हुक आणि कर्तव्याची जाणीव निर्माण झाल्याखेरीज विकासाच्या प्रक्रियेस सर्वांथीने चालना मिळत नाही. अंधश्रद्धा, रूढी आणि परंपरा यांचे प्रखर बुद्धिवादी दृष्टिकोनातून परीक्षण करण्याची पात्रता व धाडस अंगी वागल्याखेरीज समाजाला प्रगतीच्या मार्गावर चालणे अशक्य आहे. शिक्षणाचा उद्देश हा केवळ नोकरी मिळविणे हा नसून बाह्य जगातील घडामोडींचे आकलन व परिशीलन करून स्वतःच्या सद्यःस्थिती-विषयी विचार करण्याची व योग्य त्या परिवर्तनाची प्रेरणा घेण्याची पात्रता अंगी वाणवणे हा आहे. एकोणिसाव्या शतकात भारतातील सुशिक्षित समाजामध्ये निर्माण झालेली राष्ट्रीयतेची आणि सामाजिक सुधारणांची जाणीव आणि त्यातून निर्माण झालेल सामाजिक चळवळी व राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा लढा या गोष्टी प्रामुख्याने मागील शतकाच्या सुरुवातीस सुरू झालेल्या इंग्रजी शिक्षणाचा व त्यातून मिळालेल्या नवीन जीवनमूल्यांचा परिणाम होता, ही बाब लक्षात घेण्यासारखी आहे. शिक्षणाने अनन्य साधारण महत्त्व लक्षात घेऊनच आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी आखलेल्या योजनांमध्ये आश्रमशाळा, वसतिगृहे, शिष्यवृत्ती या योजनांवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.

औपचारिक शिक्षणाच्या मर्यादा व उणिवा

आज महाराष्ट्र राज्यात आदिवासी विकास विभागाच्या ३३० शासकीय

आश्रमशाळा, स्वयंस्फूर्त संस्थांनी चालविलेल्या ११४ आश्रमशाळा आणि १११ शासकीय आदिवासी मुला/मुलींची वसतिगृहे आहेत. याव्यतिरिक्त विविध महाविद्यालयांत शिकणारे हजारो विद्यार्थी त्यांच्या निर्वाह व शैक्षणिक खर्चासाठी भारत सरकारची शिष्यवृत्ती घेत आहेत.

शासकीय आश्रमशाळेच्या योजनेवर दरवर्षी कोट्यावधी रुपये खर्च होऊनही शालान्त परीक्षेचा निकाल अद्याप १० टक्केपेक्षा अधिक उंचावू शकला नाही. अर्थातच राहिलेल्या ९० टक्के विद्यार्थ्यांवर झालेला खर्च हा निष्फळ ठरला आहेच, आणि नापास विद्यार्थ्यांचे भविष्य अतिशय निराशासमय दिसून येते. याशिवाय १० वी पर्यंत त्या विद्यार्थ्यांचे गळती व नापासीचे प्रमाण अत्यंत चिंताजनक आहे. औपचारिक शिक्षण व्यवस्थेतून यशस्वी विद्यार्थ्यांपेक्षा अयशस्वी विद्यार्थ्यांचे जास्त निर्माण होत असतील तर तो दोष विद्यार्थ्यांचा नसून व्यवस्थेचा आहे.

कोणत्या ना कोणत्या कारणाने शाळा अर्धवट सोडून गेलेले असे विद्यार्थी शिक्षण पूर्ण करून स्वतःचे भविष्य घडवू शकत नाहीतच, पण शेती अगर अन्य पारंपरिक व्यवसायास उपयुक्त असे कोणतेही कसब अंगी नसल्याने स्वतःच्या पायावर उभे राहूच शकत नाहीत. वरीलप्रमाणे आश्रम शाळांतून सुमारे एक लाख विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत, तर तितकीच किंवा त्याहून अधिक संख्येने शालेय वयातील मुले/मुली शाळेच्या सोईअभावी किंवा अन्य कारणाने शालेय शिक्षणास वंचित होत आहेत. यामध्ये शाळा दूर असणे, शाळेत शिक्षक नसणे, शैक्षणिक साहित्य व गणवेश घेण्याची ऐपत नसणे, कामावर जाणाऱ्या पालकांची मुलांकडून लहान भावंडे सांभाळणे,

शेतीची कामे इ. कामाची अपेक्षा असणे ही प्रमुख कारणे होत.

आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शालेय जीवनातील अपयशाला अशीच अनेक कारणे आहेत. शाळेमध्ये शैक्षणिक वातावरणाचा आणि प्रशिक्षित शिक्षकांचा अभाव ही कारणे एकीकडे, तर दुसरीकडे पालकांचे अज्ञान, शिक्षणाविषयीची उदासीनता या गोष्टी शैक्षणिक प्रगतीवर नकारात्मक परिणाम करतात. अभ्यासक्रमातील विषय अपरिचित असल्याने आदिवासी जीवनाचा आशय त्यात कुठेच प्रतीत होत नाही. शहरी विद्यार्थ्यांच्या जीवनातील आगगाडी, रेडिओ किंवा स्टोव्ह, अशी उदाहरणे आदिवासी विद्यार्थ्यांना कल्पनेनेसुद्धा डोळ्यापुढे उभी करता येत नाहीत. तर नेहमीच कोल्हे, लांडगे, वाघ बघणाऱ्या विद्यार्थ्यांना गणपत हरण धर, असा घडा कधीच आकृष्ट करू शकणार नाही.

जोपर्यंत आपण त्यांच्या बोलीभाषेतून, त्यांना प्रिय असलेल्या निसर्गाच्या माध्यमातून प्रेमाने, आपुलकीने त्यांना शिकवत नाही, तोपर्यंत आपले वरील सर्व प्रयत्न निष्फळच म्हणावे लागतील. आदिवासी तरुण अत्यंत शूर, धाडसी असतो. तो जंगलात वाघाला किंवा अस्बलाला टार मारू शकेल, अशा हा धाडसी शूर आदिवासी तरुण मुलगा शाळेत आल्यावर मान खाली घालून बसेल. एक शब्दही बोलणार नाही किंवा वर डोके करून शिक्षकांनी विचारलेल्या प्रश्नांना उत्तर देण्याचा प्रयत्न करणार नाही. असे का होते याचा विचार होणे जरूर आहे. त्याला शाळेच्या चार भितींतले कोंडवाड्यासारखे शिक्षण नको असते. झाडावर चढावे, मोहाची फुले काढावी, पाण्यात तासन्तास डुवावे, गुरे घेऊन रानावनात स्दैर फिरावे, खेकडे, मासे पकडणे, शिकार करणे असे स्वच्छंदी जीवनाकडे त्याची ओढ जबरदस्त असते. या ओढीचे या स्वच्छंदी जीवनाचे रूपांतर अनौपचारिक शिक्षणाकडे होणे आवश्यक आहे.

शाळांत परीक्षा उत्तीर्ण होणाऱ्या आदिवासी विद्यार्थ्यांचा कल हा महाविद्यालयात

प्रामुख्याने कला व वाणिज्य विभागाकडे असतो. विज्ञान व तांत्रिक शाखांत आदिवासी विद्यार्थी कमी प्रमाणातच जातात. कला आणि वाणिज्य शाखेत जाणारे आदिवासी विद्यार्थी साधारणपणे कारकुनी पेशा स्वीकारण्यात आनंद मानतात आणि तशी संघी मिळताच शिक्षण सोडून देतात.

प्रशासकीय सेवेत वर्ग १ व २ च्या पदांमध्ये आदिवासींसाठी मुबलक जागा रिकाम्या असूनही पदवीधर होण्याइतपत चिकाटी नसल्याने, सामान्यज्ञान कमी असल्याने स्पर्धात्मक परीक्षांत ते अयशस्वी होतात. कारकुनी पेशामध्ये जेथे स्पर्धा आहे, उदा. बँक रिक्तपेट, रेल्वे कमिशन, इत्यादी ठिकाणी आदिवासी विद्यार्थी मागेच राहतात. परीक्षा नसलेल्या क्षेत्रातील कारकुनाच्या बहुसंख्य जागा भरल्यामुळे सुशिक्षित आदिवासी युवकांस वेकारी अटळ झाली आहे. याचे मूळ कारण म्हणजे पोषाखी व्यवसायात किती लोक सामावले जातील याला काही मर्यादा आहे, हे कटू सत्य आपण समजून घेतलेले नाही.

अनौपचारिक शिक्षणपद्धती आणि व्याप्ती

यापूर्वी चर्चा केल्याप्रमाणे गळती व नापासी यामुळे शालेय शिक्षणास वंचित होणाऱ्या आदिवासी मुला-मुलींच्या भवितव्याचा गंभीर प्रश्न नियोजनकारांपुढे आणि विचारवंतांपुढे उभा आहे. तर त्याहूनही व्यापक प्रश्न शाळेचे दर्शनही न घडू शकलेल्या लक्षावधी आदिवासी मुला-मुलींचा आहे.

आदिवासी स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण तर नगण्यच आहे. म्हणूनच स्त्रियांच्या शिक्षणामधून सामाजिक प्रगतीची अपेक्षा आदिवासी समाजाकडून अद्याप करता येत नाही. औपचारिक शिक्षणाला वंचित राहिलेल्या आदिवासी स्त्रियांना अन्य कोणत्या तरी मागनि जीवनापयोगी शिक्षण देणे ही काळाची गरज आहे.

आधुनिक शिक्षणतज्ज्ञ व समाजशास्त्रज्ञांनी औपचारिक शिक्षणाच्या पारंपरिक पद्धतीला नव्या विचारांनी वेगळेच

आव्हान दिले असून जीवनाची निगडित अशा नवीन शैक्षणिक विचारप्रणालीचा उगम झालेला आहे. आज बरेच विचारवंत प्रचलित शिक्षणपद्धतीच्या चाकोरीबद्ध स्वरूपाला "पोलादी चौकट" (स्टील फ्रेम) म्हणून उल्लेखित आहेत. समाजाला समाजातील विशिष्ट गर्ताना हवी असलेली स्वतंत्र अशी नवीन शिक्षणप्रणाली आज आवश्यक झाली आहे.

अमेरिकेसारख्या प्रगत देशातील नागरिकांनासुद्धा प्रचलित औपचारिक शिक्षणपद्धतीचा उद्वेग आला असून मानवाच्या कल्पकेला आणि सृजनशीलतेला उत्तेजन देणारी शिक्षणव्यवस्था त्यांना हवी आहे.

प्रसिद्ध अमेरिकन शिक्षण तज्ज्ञ इव्हान इलिच यांनी त्यांच्या "डी स्कूलिंग सोसायटी" या पुस्तकात या विषयाचा सविस्तर ऊहापोह केला आहे. या पुस्तकातील पहिल्या प्रकरणाचे नावच "व्हाय मस्ट वुड डीसएस्टॅब्लिश स्कूल?" असे आहे. औपचारिक शिक्षणाची चाकोरी तोडून जीवनाकडे बघण्याचा एक नवीन विचार त्यांनी दिला आहे.

ब्राझिलमधील प्रख्यात विचारवंत पाडली फ्रिअरी यांनी आपल्या "पेड्यागांजी ऑफ दी ऑप्रेसिड" या ग्रंथात त्यांना अभिप्रेत असलेली रंजल्यागांजल्याची शिक्षणपद्धती मांडली आहे. निसर्गाशी निगडित आणि मानवी सर्जनतेला मुभा देऊन शोषणमुक्त अशा मानवी समाजाची उभारणी करणे आवश्यक आहे असे त्यांनी प्रतिपादिले आहे. भारतातील आदिवासी समाजाच्या संदर्भातही पाडली फ्रिअरीचे वरील विचार निश्चितच चिंतनीय आहेत.

शिक्षण हे मनुष्याच्या अंगी असलेल्या सुप्त शक्तींचा विकास करण्याचे साधन आहे. साहजिकच ते औपचारिकतेपेक्षा अनौपचारिक पद्धतीनेच जास्त मुलभूत होते. स्वतःच्या संवेदनक्षमतेने भोवतालचे जग जाणून घेण्याची वृत्ती शिक्षणातून विकसित झाली पाहिजे. रीडिंग, रायटिंग आणि अरिथमेटिक या तीन गोष्टी शिक्षणात मुलभूत मानल्या जातात पण त्याहीपेक्षा

भोवतालच्या जगाबाबतची संवेदना ही बाब महत्त्वाची मानली पाहिजे. जीवनाबद्दल विचार करण्याची सवय लागली की, जीवनासाठी आवश्यक असलेली कार्यात्मक साक्षरता गळी उतरविणे फारसे अवघड नाही.

आदिवासी मुला-मुलींना पाच-सहा तास शाळेमध्ये कोंडून राहणे आवडत नाही. घरात शिक्षणाचा संस्कार नसतो. नापास होण्याची भीती कायम मनात असते. एका विषयात नापास होण्याने विद्यार्थ्यांचे वर्ष वाया जाते. इतकेच नव्हे तर कदाचित तो शिक्षणाला कायमचा रामराम करतो. यासाठीच वर्गविहीन शाळा (अग्रग्रेडेड स्कूल) किंवा कालनिहाय शाळा (टाइम-स्केल स्कूल) ही काळाची गरज आहे. त्याचप्रमाणे उत्पादक अशा कलांचा शिक्षणात समावेश करणे आवश्यक आहे.

आदिवासी शिक्षणक्षेत्रातील ज्येष्ठ कार्यकर्त्या व बालशिक्षणातील तज्ज्ञ श्रीमती अनुताई बाघ आदिवासींच्या अनौपचारिक शिक्षणाबद्दल म्हणतात :

“सर्वसामान्य शिक्षण हे आदिवासींच्या भोवती असणाऱ्या परिसरातून व घडणाऱ्या घटनांतूनच देता येते. प्रसंगाचा फायदा घ्यायचे सुचले पाहिजे. अशा शिक्षणकेंद्राची अत्यंत जरूरी आहे. युवक-युवतींच्या सर्वसामान्य शिक्षणाबरोबरच आजच्या बालकांच्या शिक्षणाचाही विचार करायला हवा. लहानपणापासून जाणीव जागृतीच्या दृष्टीने बालकांचा विकास करीत गेल्यास त्यांचे भविष्य उज्वल होईल.

आदिवासी वस्तीत पाड्यापाड्यावर शिक्षणकेंद्रे हवीत. शालेय पुस्तकी शिक्षणावर भर नसावा. ११ ते ५ शाळेची वेळ, वार्षिक परीक्षा, पहिली, दुसरी वगैरे अशा प्रकारची शाळा येथे उपयोगी नाही. मुलांचे सहज शिक्षण व्हायला हवे. मुलांच्या सोईने शाळेची वेळ हवी. प्रगतीप्रमाणे मुला-मुलींना पुढे नेले पाहिजे. वार्षिक परीक्षा, पास-नापासचे जोखड नको. आजूबाजूला पसरलेल्या नैसर्गिक शिक्षण साधनांचा

भरपूर उपयोग करून घेतला पाहिजे. वाचनपाठ, कविता, बालनाट्य, ही सर्व परिसरात गुळतीमिळती असली पाहिजेत.

मुलांना गुरे चारायला जावे लागते, जाऊ द्या. त्यांच्या या कामातूनच शिक्षणाचे धागे पकडू या. गाई, म्हशी, बैल, बकऱ्या त्यांची नावे खाणेपिणे, सवयी, त्यांचे बछडे, सुंदर विषय आहेत. वाचनपाठ, कविता, उदाहरणे, विज्ञान, आरोग्य, भूगोल, इतिहास सगळे सगळे घेता येईल. मुले सांभाळावी लागतात. सांभाळू द्या. त्यावरूनच वरीलप्रमाणे अनेक विषय घेता येतील. लाकडे आणावी लागतात. शेतात काम करावे लागते. ठीक ही सगळी आमची शिक्षण माध्यमे आहेत.”

विकासाभिमुख शिक्षण

औपचारिक शिक्षणपद्धतीचा साकल्याने विचार केल्यानंतर एक गोष्ट प्रामुख्याने जाणवू लागते की, आदिवासी स्त्री, पुरुष आणि लहान मुले यांना त्यांच्या विकासाकरिता औपचारिक शिक्षणपद्धतीशिवाय विकासाभिमुख असे अनौपचारिक शिक्षण देण्याची नितांत आवश्यकता आहे.

आदिवासी पुरुषांना प्रौढ शिक्षणाच्या माध्यमातून लेखन, वाचन याबरोबरच आरोग्य, पर्यावरण, नागरिकत्वाचे हक्क आणि कर्तव्ये, गावांचा कारभार आणि छोटे व्यवसाय इत्यादीबाबत जीवनोपयोगी शिक्षण देता येईल. आदिवासी स्त्रियांना-देखील याच पद्धतीने वरील विषयाखेरीज माता बालसंगोपन व स्त्रियांना उपयुक्त असे व्यवसाय यांचे शिक्षण अनौपचारिकपणे देता येईल. अशा प्रकारचे शिक्षण हे अर्थातच अंशकालीन वर्गातून प्रामुख्याने सायंवर्गातून व विविध विकास प्रकल्पातून प्रत्यक्ष काम करण्याच्या माध्यमातून दिले जाईल.

याव्यतिरिक्त स्त्रियांच्या हस्तकलांना उत्तेजन देणे आवश्यक आहे. मण्यांच्या माळा करणे, कापडावर चित्रे रंगवणे, बाहुल्या तयार करणे अशासारख्या हस्तकलेचे शिक्षण

त्यांना देऊन त्यांच्याकडून चित्रे, माळा, बाहुल्या तयार करणे असे उद्योग करता येतील.

आदिवासी आणि निसर्ग यांचे अतूट असे नाते गेली शेंकडो वर्षे निर्माण झाले आहे. पर्यायाने आदिवासी मुलेही निसर्गाचीच मुले आहेत. त्यांना निसर्गाच्याच भाषेत शिकवणे जरूर आहे. आगगाडी, मोटार, आगबोट, जहाज, विमान अशा न पाहिलेल्या वस्तूंची उदाहरणे न देता त्यांना दगड, पाने, फुले, चिमणी, कावळा, मोर अशासारख्या नैसर्गिक वस्तू प्राणी यांच्या माध्यमातून त्यांना घडे, गाणी, पाठ शिकवावे. अंगणात झाडाखाली, वडाच्या किंवा पिंपळाच्या पारावर बसवून शिकवावे. मुलांमध्ये चिकित्सात्मक शक्ती त्याचप्रमाणे अनुकरण करण्याची वृत्ती असणे, त्याचा सारासार विचार करून त्यांच्या बोलीने त्यांच्याशी बोलावे.

जीवनोपयोगी शिक्षण हे विधायक कामाच्या रूपानेच चांगल्या प्रकारे दिले जाते असे रचनात्मक कार्य करणाऱ्या प्रकल्पाकडे वघून नेहमीच जाणवते.

बाबा आमट्यांनी आनंदवनात शेंकडो कुष्ठरोगी बांधवांच्या मदतीने आनंद निर्माण केला. जे हात कदाचित भीक मागण्यासाठी पसरले गेले असते तेच हात भूमिला सुजलाम सुफलाम करून स्वतःचे जीवन धन्य करीत आहेत. डॉ. प्रकाश आमट्यांनी हेमलकशाच्या जंगलात आदिवासींसाठी लोकबिरादरी स्थापन केली आणि आदिवासी मुलांना लिहिण्या-वाचण्याबरोबरच आधुनिक शेतीचे ज्ञान दिले जात आहे. आणि दुर्गम भागातील आदिवासींना वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध करून दिली आहे. नगर जिल्ह्यातल्या जामखेड तालुक्यात डॉ. रजनीकांत बाणि मेबल आरोळे, यांनी अल्पशिक्षित स्त्रियांना छोटेसे प्रशिक्षण देऊन आरोग्य-रक्षक आणि दाई म्हणून काम करण्यास तयार केले आहे, तर अनेक निरक्षर नागरिकांच्या मदतीने लक्षावधी वृक्षांचे रोपण करून पर्यावरणाचे संतुलन राखण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर तालुक्यात असलेले राळेगण शिंदी नावाचे गाव आज पूर्ण महाराष्ट्राला परिचित झाले आहे. एके काळी जे गाव आजूबाजूच्या गावांना दारू पुरवित होते तेच गाव व्यसनमुक्त करून तेथे सामुदायिक शेती आणि पाणी जिरविण्याचे तंत्र आणि वृक्षारोपण या उपक्रमांनी अण्णासाहेब हजारे यांनी ग्रामीण विकासाचा एक वेगळा नमुना जगापुढे ठेवला आहे.

या विकास प्रकल्पांमध्ये जीवनोपयोगी शिक्षण तर मिळतेच शिवाय निर्मितीचा आनंद मिळतो आणि बेकारीची भीती नसल्याने विद्यार्थी वैफल्यग्रस्त होत नाहीत. पुस्तकी शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वासाचा अभाव आढळतो तसा अनौपचारिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये आढळत नाही.

समारोप

अगोदरच्या पाच प्रकरणांत चर्चिलेल्या सर्व मुद्द्यांचा साकल्याने विचार करता असे म्हणावेसे वाटते की, आदिवासी समाजाची आजची स्थिती लक्षात घेता आश्रमशाळा व औपचारिक शिक्षणाच्या अन्य शाळांतून शिक्षणाचे कार्य पूर्णपणे होणे अशक्य आहे. तसेच गळती व नापासीच्या रूपाने शिक्षणव्यवस्थेतून बाहेर फेकल्या जाणाऱ्या तसेच शाळे-अभावी शिक्षणाला वंचित राहणाऱ्या हजारो आदिवासी मुला-मुलींना कोणत्या ना कोणत्या माध्यमातून जीवनोपयोगी शिक्षण देणे आवश्यक झाले आहे.

शेतीचे आधुनिकीकरण, दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, वनशेती, मत्स्यशेती, बायोगॅस, मधुमक्षिका पालन व इतर अनेक व्यवसायांतून स्वावलंबी करणारे तसेच आरोग्य,

कुटुंब नियोजन, पर्यावरण इत्यादी विषयांवर सर्व वयातील आदिवासी स्त्री-पुरुषांचे उद्बोधन करणारे शिक्षण आदिवासींना अनौपचारिकपणे देणे आता अपरिहार्य झाले आहे. त्यामुळेच स्वयंसेवी संस्था आणि शासन दोघांनाही आता आदिवासी समाजाच्या उन्नतीसाठी आणि त्यांना स्वयंपूर्ण करण्यासाठी अनौपचारिक शिक्षणाचा मार्ग स्वीकारावा लागणार आहे.

.....

*(नाशिक येथे झालेल्या आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील घर्ग-२ अधिकाऱ्यांच्या प्रशिक्षण सत्रामध्ये श्री. एस. पी. कर्वे यांच्य मार्गदर्शनाखाली गटाने तयार केलेल अहवाल).

• • •

आदिवासी बालगीते

डॉ. गोविंद गारे

नागरी किंवा शहरी मुलांसाठी लिहिलेली बालगीते आपण नेहमीच वाचतो. त्या बालगीतांचा विषय देखील नागरीच असतो. बालगीते म्हटली की, त्यात ताल, सुर, ठेका, गेयता, गीते, गंमतीजमती यांचे मिश्रण असते. बालगीतांचा विषय मुलांच्या मनाला रुचणारा, गंमतीचा, आवडीचा आणि त्यांच्या मनात गोडी निर्माण करणारा असला की, मुलांना अशा गीतांमधून मनमुराद आनंद मिळतो.

नागरी मुलांच्या अशा बालगीतांप्रमाणेच डोंगर दऱ्याखोऱ्यात राहणाऱ्या, रानावनात रानवाऱ्यावरोंवर स्वच्छंद भटकणाऱ्या आणि हसत-नाचत गात जाणाऱ्या, अवखळ निझराप्रमाणे वागडणाऱ्या आदिवासी बालकांच्या बालगीतांचा त्यांच्या आईने, छोट्या बहिणीने, भावाने लाडीकपणाने म्हटलेल्या अंगाई गीतांचा आपण फारसा कधी विचार करत नाही. शहरी आईंप्रमाणेच आदिवासी माता देखील आपल्या बाळांना अंगाई गीते गाऊन झोपवितात, बडबड गीते गाऊन खेळवितात आणि त्यांच्या ह्या गाण्यांमध्ये ताल, सुर, शब्द लय सारेच त्यांच्या भाषेत शब्दबद्ध झालेले असतात, याची कित्येकांना कल्पना देखील नसेल.

आदिवासी लोकगीते व बालगीते हे खरे तर मराठी साहित्य आहे. ही गीते कुठेही लिहिली गेलेली नाहीत. त्यात अंगाई गीते, बडबड गीते, बालगीते, खेळणाऱ्यांची गीते, गुराख्यांची गीते, नृत्यगीते, इत्यादींचा समावेश असतो. पण दुर्दैवाने आदिवासी गीतांच्या ह्या साहित्यिक अंगाकडे कोणाचेही विशेष लक्ष वेधलेले नाही. ही सारी गीते संकलित झाली तर मराठी वाङ्मयात मोलाची भर पडेल.

आदिवासी बालगीते बहुअंशी त्यांच्या स्थानिक बोली भाषेत गायली जातात. या बालगीतांत स्थानिक भाषेचा एक अंगभूत गोडवा असतो. त्यांची गीते रानमेव्याप्रमाणे मधुर असतात. त्यामध्ये ताल आहे. सुर आहे. लय आहे. आणि मनमुराद आनंद मिळविण्याची किमया देखील आहे. त्यामुळे ही गीते बालमनाचा ठाव घेतात.

गावात, गावाच्या बाहेर, खुल्या रानावनात छोट्या-छोट्या बालिका जमल्या की, खेळ हे होणारच. "खेळात खेळ फुगडीचा" हा तर मुली कधीच विसरणार नाहीत. आदिवासी बालगीतांत रंगलेली ही "गिर-गिर फुगडी" खालील छोट्या गीतात शब्दबद्ध केली आहे :—

आगला का बंगला
तमाशा नगला
गिरगिर फुगडी
महादेव रगडी
चिकन सुपारी
बारा फोडी
काळा गठ्या उत्तरान पढ्या

नाच, गाणी हे तर आदिवासींच्या जीवनाचे एक आविभाष्य अंगच म्हटले पाहिजे. ते त्यांना लहानपणापासून उपजत असते. मुले-मुली एकत्र जमली की, त्यांची ही गाणी ते मोठ्या आवडीने गातात आणि नाचतात. अशाच एका प्रसंगाचे हे वर्णन आहे :

"बालराजाचे कौतुक करणाऱ्या भिल्ल मुलींच्या गीतात बाळाच्या कौतुकाचा भाग आदिवासी संगीताच्या पार्श्वभूमीवर उठून दिसतो. भिल्लांच्या लहान-लहान मुलींनी "पावरीच्या" (पुंगीसारखे परंतु मोठ्या आकाराचे वाद्य) तालावर म्हटलेल्या बालगीतांचा गोडवा अवीट असतो. म्हणूनच कोणीतरी म्हटले आहे की, "आदिवासी गाणी ऐकावी गाणी" त्याशिवाय त्यांची गोडी कळत नसते.

स्वच्छंद मनाने रानावनात भटकणाऱ्या भिल्लांच्या पोरी पावरीच्या तालावर नाचून बाळराजाचे कौतुक करतात. त्या म्हणतात, "आमचा बाळराजा रंगाने काळा असला तरी त्याच्या कानात-देशावरील (शहराकडील) मुलांच्या कानात जशा रिगा असतात, गळ्यात गोफ असतो, पायात पैजण असतात, तसा साज आम्ही आमच्या बाळराजाच्या अंगावर चढविला आहे. पावरीच्या तालावर बाळराजाच्या पायातील पैजण वाजतात आणि त्यामधून अमीर बाळराजा पावरीच्या

संगतीने, संगीताने डोलत आहे." असा त्या गीताचा अर्थ आहे. गीताचे बोल आहेत :—

"वनात नाचती भिल्लाच्या पोरी
संगवती पावरा डोलवा है
संगवती पावरा डोलवा,
अमीर बाळ रंगाने काळे,
रंगाने काळे
कानात घालू देशाची रिगा
पाय वाजविती डोलाने है,
संगवती पावरा डोलाने
अमीर बाळ रंगाने काळे,
रंगाने काळे
नाकात घालू देशाची पुली
पाय वाजविती डोलाने है,
संगवती पावरा डोलाने
अमीर बाळ रंगाने काळे,
रंगाने काळे,
पायात घालू देशाची पैजण
पाय वाजविती डोलाने है
संगवती पावरा डोलाने"

आदिवासी बालगीतांची रचना बाळबोध व सोपी असते. सहजगत्या उच्चारता येतील असेच त्यांचे शब्द असतात. परंतु हृदयात साठलेल्या प्रेमापोटी निघालेले हे शब्द कधी कधी लडिवाळपणा, लाडिकपणा घेऊन येतात. त्यात गोडी असते, रूपक असते. जीवनाचे अनुभव आणि निसर्गाची रूपे याचाही त्यामध्ये प्रकषण उल्लेख असतो. हे सारे काही त्यांच्या गीतात सहजपणे उमटते. अशी ही नटलेली त्यांची बालगीते फारच विलोभनीय वाटतात. "सावळ्या रामाच्या धवळ्या गाई" हे असेच एक गीत नागरी बालकांनादेखील विलोभनीय वाटेल :

सावळ्या रामाच्या धवळ्या गायी
बारा डोंगर चढून येयी
चरता चरता पडला फेरा
चढून गायी घराव आल्या
दुडू काढे राहीबाई
घुसळत घाले मुक्ताबाई
लोनी झेले पांडुरंग
हिरवा लोनी नका खाऊ कोनी
उद्या येईल तुकाराम वानी
चंदरभागाला आलाच पानी
साकऱ्याच्या भिजल्या गोनी
साकऱ्याला बसली हानी
आपण खाऊ साकर लोनी

या गीतात सावळ्या राम (कृष्ण) आणि त्याची आई राहिबाई (यशोदा) आणि पांडुरंग (कृष्ण) याचे रूपक समर्थपणे शब्दबद्ध केले आहे. गाण्यात म्हटले आहे; आज कच्चे लोणी खाऊ नका. चंद्रभागेला पूर आल्यामुळे तुकाराम वाणी उद्या येईल. तुकाराम वाण्याची साखर पाण्याने भिजलेली असेल. मग ती भिजलेली साखर आणि कच्चे लोणी आपण उद्या खाऊ. हा विषय मुलांच्या आवडीचा हळुवारपणे गीतामध्ये मांडलेला आहे.

झोक्यावरील गाणी, हिंदोळीतील गाणी, सुर-पारंब्याची गाणी, गुरांची गोठण गाणी, बालगीतांचे असे कितीतरी प्रकार आदिवासी समाजात आपल्याला खेडोपाडी ऐकायला मिळतात. अशाच एका उत्कृष्ट बालगीताचा पुढे दिलेला एक नमुना :—

का का कू का का कू
नांघा बैलावर घालू झूल
शेला भरला फुलाचा, फुलाचा
एक फुल उडाले, उडाले
रिंगणी जाऊन बुडाले, बुडाले
अशी रिंगणी खोल गं, खोल गं
अंगणी नाचे मोर गं मोर गं
मोराचे पाय दिवट्या, दिवट्या
आम्ही सया गोमट्या, गोमट्या
गोमटे घर कुणाचं, कुणाचं
आहे भाऊ रायाचं, रायाचं
भाऊराया इडारे, इडारे
सुपारी लागली किडारे, किडारे
अशी सुपारी देईन गं, देईन गं
त्यानी घेतली म्हैस गं, म्हैस गं
म्हैस, गाय व्याली, व्याली
पाचं पिलं झाली, झाली
घोड्यावर घालून नेली, नेली
घोडा गेला नगरी, नगरी

शिग वाजे कगरी कगरी

शिगात होती अबय ग, अबय
नाव ठेवा भिमाय गं
चालगं भिमाय न्हायला, न्हायला,
केस गोंडा लेयाला, लेयाला.

या गीतात देवाचा नांघा बैलाचे वर्णनापासून अनेक विषयांचे वर्णन आणि भावदर्शन या गीतात शब्दबद्ध केलेले आहेत.

अशी ही गोड गाणी सुरेख शब्दांनी टिपलेली नागरी मुलांच्या पुढे "ग म भ न प्रकाशन, पुणे" यांनी आणली आहेत. ग म भ न प्रकाशनचे श्री. ल. म. कडू हे श्रेष्ठ कलावंत व चित्रकार यांनी ही गाणी चित्रमय केली आहेत. त्यामुळे ही गीते लहान मुलांना विलोभनीय झालेली आहेत. डॉ. गोविंद गारे यांनी ही गीते संकलित व शब्दबद्ध केली आहेत.

आदिवासी विकास महामंडळाचे आदिवासीच्या आर्थिक विकासातील महत्त्वाचे योगदान

आदिवासी बंधूंची होत असलेली पिढवणूक थांबविण्याचे एक प्रभावी साधन म्हणून कार्य करण्याच्या प्रमुख उद्देशाने महाराष्ट्र शासनाने, महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाची सन १९७२ मध्ये महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायद्याखाली स्थापना केली. महामंडळाची खालील-प्रमाणे प्रमुख उद्दिष्टे आहेत :—

(१) आदिवासी भागातील शेती व जंगल उत्पादित मालाची खरेदी व विक्री करणे.

(२) आदिवासींच्या विकासासाठी शासनाने सोपविलेल्या योजना राबविणे.

(३) शासन, इतर संलग्न संस्था अगर इतर संबंधित समान विचारांच्या संस्था अथवा महामंडळे यांच्यावतीने आदिवासी विकासाशी निगडित असलेली कामे करणे.

(४) आदिवासी भागात रोजंदारी वाढेल असा कार्यक्रम हाती घेणे व त्यास उत्तेजन देणे.

(५) संलग्न सभासद संस्थांकरिता मध्यवर्ती खरेदीदार व विक्रेता म्हणून काम करणे.

(६) राज्यातील आदिवासींच्या सर्वांगण विकासासाठी पावले उचलणे.

(७) संलग्न संस्थांवा आर्थिक विकास घडवून आणणे, त्यांच्या हितसंबंधाचे संवर्धन करणे आणि संस्थेच्या कामावर देखरेख ठेवणे व मार्गदर्शन करणे.

(८) सर्वसाधारण आदिवासींच्या, कल्याणासाठी व सुधारणांसाठी आणि उपरिनिर्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी आणि ते साध्य करण्यासाठी सर्व कायदेशीर बाबी, कामे व इतर तदनुषंगिक गोष्टी करणे व त्याची अंमलबजावणी करणे.

आदिवासींच्या विकासांमध्ये महामंडळाने आतापर्यंत महत्त्वाची कामगिरी केली आहे. सन १९७२ ते १९७७ ह्या काळात महामंडळाने आदिवासी उपयोजनांतर्गत, प्रदेशातील आदिवासी बंधूंची निकड लक्षात

घेऊन दैनंदिन गरजेच्या वस्तू रास्त भावाने पुरविण्याच्या दृष्टीने प्राथमिक केंद्रे प्रामुख्याने चालविली. त्यामुळे स्थानिक दुकान-दारांकडून भाव व वजन ह्यामध्ये आदिवासींची होणारी फसवणूक थांबविण्याचा उद्देश बऱ्याच प्रमाणात साध्य झाला असे म्हणता येईल.

आदिवासींची शैक्षणिक गैरसोय दूर करण्याच्या दृष्टीने महामंडळाने आश्रमशाळाही चालविल्या. आश्रमशाळांमार्फत शैक्षणिक कार्य हे ३१ मे १९८० पर्यंत महामंडळाने केले. त्यानंतर आश्रमशाळा शासकीय आदेशानुसार आदिवासी कल्याण संचालकाकडे सुपूर्त करण्यात आल्या.

१९७७-७८ ह्या वर्षामध्ये महामंडळाकडे एक महत्त्वाचे कार्य शासनाने सोपविले. १९७६ मध्ये मंजूर केलेल्या महाराष्ट्र आदिवासी आर्थिक स्थिती (सुधारणा) कायदा ह्यानुसार सात तालुक्यांमधील उपयोजनांतर्गत खेड्यांमधील शेती व गौण जंगल उत्पादनांची एकाधिकार खरेदी शासनाने महामंडळाकडे सोपविली. ह्या कायदानुसार उपरोक्त प्रदेशात खासगी व्यापाऱ्यांना निर्देशित शेती व गौण जंगल उत्पादनाची खरेदी व विक्री करण्यास प्रतिबंध करण्यात आला. १९७७-७८ मध्ये ही योजना काही कालावधीपुरतीच असली तरी पुढील वर्षी म्हणजे १९७८-७९ मध्ये संपूर्ण कालावधीमध्ये ही योजना चालू राहिली. इतकेच नव्हे तर ती आणखी ३३ तालुक्यांमध्ये आदिवासी उपयोजनांतर्गत प्रदेशातही लागू करण्यात आली. अशा रीतीने एकूण ४० तालुक्यांमधील विभागात असलेली ही योजना आज राज्यातील १४ जिल्ह्यांतील ६२ तालुक्यांत राबविण्यात येत असून, अन्य तालुक्यांतूनही ती राबविण्याबाबत आदिवासी शेतकऱ्यांची मागणी होत आहे. आदिवासी विभागातील व्यक्तींची आर्थिक पिढवणूक थांबविण्याच्या दृष्टीने शासनाने सुरू केलेल्या कार्यक्रमास पूरक म्हणून १९७८-७९ मध्ये आदिवासी शेतकरी व शेतमजूर ह्यांना खावटी कर्ज उपलब्ध करून देण्याची योजना शासनाने सुरू केली. ज्या कालावधीमध्ये शेतकरी व

शेतमजूर यांना उत्पन्नाचे साधन नसते, त्यावेळी आपली आर्थिक गरज पुरी करण्यासाठी ते स्थानिक सावकाराकडून कर्जाकडून घेतात व त्यावर भरमसाठ व्याज द्यावे लागते. त्यामुळे त्यांची पिढवणूक होते. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन ही योजना सुरू करण्यात आली. अर्थात या योजनेअंतर्गत घेण्यात आलेले कर्ज परतफेड करण्यास मोठ्या प्रमाणावर टाळाटाळ होत आहे. त्यामुळे आज जरी ही योजना चालू आहे तरी मोठ्या प्रमाणात कर्ज येणे असल्याने पर्यायाने दरवर्षी त्यांचा लाभ कमी आदिवासींना होत आहे. ही योजना अधिक यशस्वी होण्यासाठी कर्जाची परतफेड लाभार्थीनी करणे आवश्यक आहे व ही प्रवृत्ती निर्माण करून वाढविण्याची कामगिरी आदिवासी लोकप्रतिनिधींनी करणे गरजेचे आहे.

सन १९७८-७९ पासून एकाधिकार धान्य खरेदी योजनेसोबतच आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात शासनाचे अन्न व नागरी पुरवठा खात्यामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या आधारभूत किंमत योजना राबविण्यासाठी महामंडळास शासनाने अधिकर्ता म्हणून नेमले.

शासकीय आश्रमशाळांना अन्नधान्य, किराणा, भाजीपाला इत्यादी पुरविण्याची जबाबदारी सन १९८०-८१ पासून शासनाने महामंडळावर सोपविली आहे. या वर्षीही ही जबाबदारी महामंडळाने यशस्वीरीत्या पार पाडली आहे.

आदिवासी शेतकऱ्यांना १०० टक्के अनुदानावर देण्यात येणारी विद्युत्पंप व ऑईल इंजनांची खरेदी करून शेतकऱ्यांच्या वहिरीवर बसविण्याचे काम महामंडळाने शासनाच्या आदेशाप्रमाणे स्वीकारले आहे.

तसेच सन १९८१-८२ पासून आदिवासी उद्योजकास स्वयंरोजगार मिळविण्याच्या दृष्टीने सुरू करण्यात आलेली न्युक्लिअस बजेट योजना महामंडळ राबवीत आहे.

ठाणे जिह्यामध्ये अत्यंत यशस्वीपणे राबविण्यात आलेल्या एकाधिकार गवत

खरेदीच्या योजनेस मागील वर्षी मिळालेला उत्तम प्रतिसाद लक्षात घेता त्यांची व्याप्ती वाढविण्यात येऊन अहवाल वर्षी जव्हार व मोखाडा या तालुक्याबरोबरच डहाणू तालुक्यातही खरेदी करण्यात आली आहे.

महामंडळाची ९ प्रादेशिक कार्यालये व २९ उपप्रादेशिक कार्यालये यांच्यामार्फत वर नमूद केलेल्या योजना राबविल्या जात असून त्याचा अहवाल वर्षातील योजनावार कामगिरीचा आढावा मी आपल्यासमोर सादर करीत आहे.

१) एकाधिकार आणि आधारभूत किंमत खरेदी योजना

महामंडळ राबवीत असलेल्या योजनांमधील आदिवासींच्या आर्थिक उत्पत्तीकरिता

सर्वात प्रभावी ठरलेली व प्रत्यक्ष आर्थिक फायदा देणारी एकाधिकार खरेदी योजना निश्चितच पूरगामी परिणाम करणारी ठरलेली आहे.

प्रथमतः सन १९७७-७८ मध्ये महाराष्ट्रातील फक्त ७ तालुक्यांत पथदर्शक पद्धतीने ही योजना शासनाने सुरू केली. या योजनेस आदिवासींचा मिळणारा प्रतिसाद लक्षात घेऊन १९७८-७९ मध्ये ही योजना राज्यातील ४० तालुक्यांसाठी सुरू करण्यात आली. आज सर्वसामान्य आदिवासींना त्यांचे शेतीमाल व गौण वनोपजास योग्य भाव मिळतो. वजनसुद्धा बरोबर होते. केंद्रावरच पैसे मिळतात. लहान व्यापारी व सावकार यांचेपासून होणाऱ्या शोषणापासून

संरक्षण होते. परिणामतः ही योजना आता आदिवासी उपयोजनेतील ६२ तालुक्यांमध्ये लागू करण्यात आली आहे. अद्यापही अनेक ठिकाणी ही योजना लागू करण्याबाबत सतत मागणी होत आहे.

१९८६-८७ सालात महामंडळाने ही योजना आपल्या उपअभिकर्ता असलेल्या २५० आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांच्या ५३३ खरेदी केंद्रामार्फत राबविली असून, १,५३५.०५ लाख रुपये किंमतीच्या ८,६६,९०२ विवटल मालाची खरेदी केली आहे.

१९८६-८७ वर्षात व त्याच्या मागील वर्षात झालेल्या खरेदीसंबंधीची तुलनात्मक माहिती खालीलप्रमाणे आहे.—

अ.नं.	प्रादेशिक विभाग	दि. १-७-८५ ते ३०-६-८६		दि. १-७-८६ ते ३०-६-८७	
		अखेर खरेदी		अखेर खरेदी	
		वजन (क्विंटल)	किंमत (रु. लाखात)	वजन (क्विंटल)	किंमत (रु. लाखात)
१	२	३	४	५	६
१	जुन्नर	१९,२९४	२९.६८	३४,११८	६४.०६
२	जव्हार	६५,१७६	१३७.६२	५७,५८१	१३६.९४
३	नाशिक	१,०३,९२०	२४८.६८	१,१९,५६३	३२८.७७
४	नंदुरवार	९८,८९२	३१६.३१	१,०२,६७८	२९२.१६
५	यवतमाळ	४९,६४०	१८४.११	२७,४५९	१११.४६
६	भंडारा	६१,८०२	९५.१६	९८,५७२	१६०.३७
७	चंद्रपूर	४५,३२५	८९.२७	३५,३७९	७५.६४
८	गडचिरोली	१,७३,९२०	२७४.५५	१,१९,४१६	१९९.२७
९	कासा (डहाणू)	७५,०३३	३४.५४	२,७२,१३६	१६६.३८
	एकूण	६,९३,००२	१४०९.९२	८,६६,९०२	१५३५.०५

वरील आकडेवारीवरून असे दिसून येईल की, प्रादेशिक विभाग नाशिक, नंदुरवार, जुन्नर, भंडारा यांची खरेदी मागील वर्षापेक्षा जास्त झाल्याचे दिसून येते. मात्र प्रादेशिक विभाग, जव्हार, यवतमाळ, चंद्रपूर व गडचिरोली विभागाची खरेदी मागील वर्षाच्या तुलनेत थोडी कमी झाल्याचे दिसून येते. साधारण सह्याद्री विभागामध्ये खरेदीचे प्रमाण एकंदरीत समधानकारक असून त्या मानाने गोंडवन विभागातील गडचिरोली, चंद्रपूर, यवतमाळ यांची खरेदी कमी झाली आहे. खरेदी कमी होण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.—

(१) विदर्भ विभागामध्ये अवर्षणामुळे भात, तूर इत्यादींच्या खरेदीवर परिणाम होऊन भाताची खरेदी जवळजवळ १५ हजार क्विंटलने तर तुरीची खरेदी ३५ हजार क्विंटलने कमी झाल्याचे आढळते.

(२) त्याचप्रमाणे असमाधानकारक पावसामुळे तीळ, हरभरा व चवळी यांच्याही पिकांवर परिणाम होऊन उत्पादन घटले असल्याचे दिसून येते.

सोबत खरेदी केलेल्या वस्तूंच्या सरासरी किंमतीचा दोन वर्षांचा तुलनात्मक तक्ता जोडला आहे.

हमी भाव खरेदी योजने अंतर्गत अहवाल वर्षामध्ये भाताची खरेदी व उवारीची खरेदी मागील वर्षापेक्षा कमी झालेली आहे. त्याला कारण म्हणजे गुणात्मक दर्जा पाहून खरेदी करण्याचे शासनाने घोरण व एकाधिकार धान्य खरेदीतील खरेदीचे दर जास्त असणे हे आहे.

१९८६-८७ सालात महामंडळाने खरेदी केलेल्या एकूण ८,६६,९०२ क्विंटल मालापैकी ६,१३,४५४ क्विंटल माल ६,०३,०५९ आदिवासी शेतकऱ्यांनी घातला असून २,५३,४४८ क्विंटल माल हा १,२६,४०८ बिगर आदिवासी शेतकऱ्यांनी घातला आहे

महामंडळाने या एकाधिकार खरेदीच्या कामाची जबाबदारी आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांकडे उपअभिकर्ता म्हणून सोपविली आहे. आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांच्या आर्थिक परिस्थितीचा विचार केला असता ती अत्यंत हलाखीची असून त्यांच्याकडे माल खरेदीसाठी वेळेवर पैसा उपलब्ध होऊ शकत नाही. त्यामुळे कास्तकारांना त्यांच्या मालाची रक्कम वेळेवर मिळण्यास अडचणी येतात. अशा वेळी आर्थिक दुर्बल संस्थांना महामंडळाकडून खरेदीसाठी अग्रिम देऊन पैशांबाबत कास्तकारांची कोणतीही अडचण होऊ नये अशी खबरदारी महामंडळाने घेतली आहे. ज्या ठिकाणी संस्था खरेदीचे काम समर्थपणे हाताळू शकत नाही असे दिसते, त्या ठिकाणी महामंडळाने स्वतः खरेदीचे काम केले आहे व आदिवासींचे हितसंरक्षण केले आहे.

हंगाम १९८५-८६ मध्ये ठाणे जिल्ह्यातील जव्हार व मोखाडा या तालुक्यातील आदिवासींना वरदान ठरलेल्या एकाधिकार गवत खरेदीची व्याप्ती अहवालवर्षी वरील

दोन तालुक्यांबरोबरच डहाणू तालुक्यासाठी वाढविण्यात आली. या योजने अंतर्गत सुमारे २५००० शेतकऱ्यांनी सुमारे १ कोटी ६६ लाख किमतीच्या २७२१४ मे. टन गवताची विक्री महामंडळास केली आहे. महामंडळाने गवत खरेदीसाठी एकूण ४० खरेदी केंद्रे उघडली होती. या खरेदी केंद्रावर गवताच्या विक्रीबरोबरच आदिवासींना गवताच्या गंजी लावणे, गाठी बांधणे, तसेच अन्य कामाद्वारे मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध करून देण्यात आला. साधारण ६ महिन्यांच्या काळाकरिता ५ ते ६ हजार आदिवासींना हा रोजगार मिळत होता. या कामाद्वारे दररोज प्रत्येकी सरासरी ३० ते ३५ रुपयांपर्यंत रोजगार देण्यात आला.

(विक्रीचा आढावा)

मालाची विक्री करताना किफायतशीर भाव मिळतील असे धोरण ठेवूनच महामंडळाने मालविक्रीचे प्रयत्न केलेले आहेत. मागील काही वर्षांचा अनुभव लक्षात घेता

दिसून आले की बाजारभावामध्ये सारखा चढ-उतार होत असल्याने, त्याची जाण ठेवूनच महामंडळाने मालविक्री केली आहे. अहवाल वर्षात बाजारात काही वेळा मंदीचे वातावरण जाणवत होते. त्यामुळे मालविक्रीस काही वेळा अडचण निर्माण झाली. माल साठवून ठेवल्यामुळे त्यावर येणारे व्याज गोदाम भाडे, येणारी घट इ. मुळे आनुषंगिक खर्चात वाढ होत असते. शिवाय बँकेच्या कर्ज अटीप्रमाणे खरेदीसाठी घेतलेले कर्ज ९० दिवसात परत करण्याच्या दृष्टीने विक्रीचा वेग वाढविणे आवश्यक ठरते. अहवाल वर्षापूर्वीच्या हंगामाचा ३,२५,८१३ क्विंटल वजनाचा ८.०४ कोटी किमतीचा माल शिल्लक होता. १९८६-८७ सालात महामंडळाने १५.३५ कोटीच्या मालाची खरेदी केली होती. म्हणजेच रुपये २३.३९ कोटीचा माल विक्रीस उपलब्ध होता. अहवाल वर्षामध्ये रुपये १७.७६ कोटी मालाची विक्री झाली असून त्याची विभागवार विक्री खालीलप्रमाणे :—

अ. नं.	प्रादेशिक विभाग	दिनांक ३०-६-१९८६ अखेर शिल्लक साठा		दिनांक ३०-६-१९८७ अखेर खरेदी	
		(क्विंटल)	किंमत (रुपये लाखात)	(क्विंटल)	किंमत (रुपये लाखात)
१	२	३	४	५	६
१	जुन्नर	११,८०३	२२.९१	३४,११८	६४.०६
२	जव्हार	३७,३४७	८४.७०	५७,५८१	१३६.९४
३	नाशिक	३९,४२९	९५.६२	१,१९,५६३	३२८.७७
४	नंदुरबार	३८,००३	११७.८५	१,०२,६७८	२९२.१६
५	यवतमाळ	३८,७८२	१६२.०९	२७,४५९	१११.४६
६	भंडारा	१५,९२५	३९.०८	९८,५७२	१६०.३७
७	चंद्रपूर	२९,९३०	६६.१०	३५,३७९	७५.६४
८	गडचिरोली	१,१४,६५४	२१५.८६	१,१९,४१६	१९९.२७
९	कासा	—	—	२,७२,१३६	१६६.३८
	एकूण	३,२५,८१३	८०४.२१	८,६६,९०२	१५३५.०५
	झाडू	५८५	—	१०१	—

अ. नं.	दि. ३०-६-८६ अखेर शिल्लक अधिक दि. ३०-६-८७ अखेर खरेदी		एकूण विक्री		दि. ३०-६-८७ अखेर शिल्लक साठा	
	क्वटल	किंमत (रु. लाखात)	क्वटल	किंमत (रु. लाखात)	क्वटल	किंमत (रु. लाखात)
१	७	८	९	१०	११	१२
१	४५,९२१	८६.९७	३४,०८३	७७.६५	१०,४९१	२१.९९
२	९४,९२८	२२१.६४	५६,४६३	१५३.८६	३२,६९०	८५.८८
३	१,५८,९९२	४२४.३९	१,०१,८५१	३५३.६९	५१,३८१	१३०.६९
४	१,४०,६८१	४१०.०१	६९,८०२	२५५.८८	६७,३२०	१८२.८३
५	६६,२४१	२७३.५५	४१,२५७	१७६.२२	२४,१७१	११५.८५
६	१,१४,४९७	१९९.४५	६६,०७५	१२४.७३	४३,३२०	८५.७७
७	६५,३०९	१४१.७४	३९,१९७	१०८.३५	२०,९६५	५४.००
८	२,३४,०७०	४१५.१३	१,३६,३११	२६१.०४	८८,१४९	१८९.९२
९	२,७२,१३६	१६६.३८	२,५२,१५३	२६४.७६	—	—
	११,९२,७१५	२३३९.२६	७,९७,१९२	१७७६.१८	३,३८,४८७	८६६.९३
	६८६	—	३५ नग	—	—	—

या विक्रीत आधारभूत किंमत योजने-अंतर्गत खरेदी केलेला माल शासनाचे ताब्यात दिलेला आहे. त्याचप्रमाणे भात, तूर, उडीद, मूग, चणा यावर प्रक्रिया करून तांदूळ व डाळी तसेच गहू, चणा, चवळी, मूग शासकीय आश्रम शाळांना मागणीप्रमाणे पुरविण्यात आले आहे.

१९८६-८७ साली महामंडळाने खरेदी केलेली खुरासणीची विक्री नाफेडला केली असून शेंगा महाराष्ट्र राज्य तेलबिया उत्पादक महामंडळ (महाफेड) जळगाव यांना विकण्यात आल्या. तसेच खरेदी करण्यात आलेले संपूर्ण गवत शासनाच्या आदेशाप्रमाणे राज्यातील दुष्काळग्रस्त जिल्ह्यांना शासनमान्य दरात पुरविण्यात आले.

(२) विजपंप व ऑईल इंजिन्स वितरण

आदिवासी शेतकऱ्यांच्या शेतीचा विकास करण्याच्या दृष्टीने व शासनाने आदिवासी शेतकऱ्यांना १०० टक्के अनुदानावर विद्युत पंपसेट व ऑईल इंजिन पुरविण्याचे काम आपल्या महामंडळाकडे सन १९८०-८१

पासून सोपविले आहे. या योजनेखाली लाभार्थीची निवड मा. संचालक, आदिवासी विकास विभाग, नाशिक यांचेकडून केली जाते. सदरची योजना राबवीत असताना महामंडळ लाभार्थींच्या शेतात प्रत्यक्ष त्यांचे विहिरीवर अथवा शेताजवळ उपलब्ध असलेला पाण्याचा साठा लक्षात घेऊन त्यावर इंजिन पंप बसवून प्रत्यक्षात पाणी काढून देणेपर्यंत काम करीत असते.

सन १९८०-८१ ते १९८६-८७ अखेर २० जिल्ह्यांतील ६६१५ आदिवासी शेतकऱ्यांना विद्युत पंपसेट मंजूर झालेले असून त्यांपैकी ५४९४ पंपसेट बसविण्यात आलेले आहेत. तसेच १०७५ ऑईल इंजिन्स मंजूर झालेले असून त्यांपैकी १०३५ ऑईल इंजिन्स बसविण्यात आलेले आहेत.

१९८६-८७ सालात खाली नमूद केल्याप्रमाणे जिल्हानिहाय विद्युत पंपसेट व ऑईल इंजिन्स आदिवासी शेतकऱ्यांना मंजूर झालेले असून त्यांच्या शेतावर बसविण्याचे काम चालू आहे.

अ. नं.	जिल्हा	विद्युत पंपसेट	ऑईल इंजिन्स
(१)	धळे	३४७	—
(२)	जळगाव	६२	—
(३)	नाशिक	२३९	२२
(४)	ठाणे	५९	३८
(५)	रायगड	२	२
(६)	अहमदनगर	७०	९१
(७)	पुणे	६८	५२
(८)	नागपूर	११५	१३
(९)	वर्धा	४८	—
(१०)	भंडारा	५३	—
(११)	यवतमाळ	१७९	१८
(१२)	बुलढाणा	४	—
(१३)	अमरावती	४२	७
(१४)	अकोला	१५	३
(१५)	नांदेड	६९	२
(१६)	परभणी	३६	—
(१७)	चंद्रपूर	५६	४९
(१८)	गडचिरोली	—	१६
	एकूण	१४६४	३१३

(३) खावटी कर्ज वितरण

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रामध्ये खासगी सावकारांकडून भरमसाठ व्याजाच्या दराने आदिवासी बांधवांना कर्ज देऊन त्यांची अक्षरशः लूट करण्यात येत होती. तेव्हा शासनाने कायदा करून खासगी सावकारांना आदिवासी क्षेत्रामध्ये सावकारीचा व्यवसाय करण्यास प्रतिबंध केला. मात्र आदिवासी शेतकरी तसेच शेतमजूर यांची ऐन पावसाळ्याचे वेळी अडचण होऊ नये म्हणून त्यांच्याकरिता खावटी कर्ज वाटपाची योजना सुरू करण्यात आली. यासाठी महामंडळास अभिकर्ता म्हणून ३ कोटींचा फिरता निधी खावटी कर्ज वाटपासाठी उपलब्ध करून दिला. सदरची योजना सन १९७८ पासून

आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांमार्फत राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत आदिवासी शेतकरी यांना रुपये २५०/- व भूमिहीन शेतमजुरास रुपये १०० पर्यंत कर्ज दिले जाते. त्याचप्रमाणे विशिष्ट कर्जाच्या थकबाकीदारांना १२५/- रुपये कर्ज देण्यात येते. या कर्जाचा ७० टक्के भाग धान्य रूपाने व ३० टक्के भाग रोखीने वाटण्यात येतो. १९८६-८७ सालात खावटी कर्ज वाटप योजने अंतर्गत एकूण ११,२११ लाभार्थींना १९.७२ लाख रुपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आलेले आहे.

ही योजना सुरू झाल्यापासून आदिवासी शेतकरी व भूमिहीन शेतमजूर मिळून ३,७३,५४५ लाभार्थींनी या योजनेचा लाभ

घेतला आहे. मात्र वसुली फक्त रुपये १९८.३२ लाख झालेली आहे. वसुलीचे प्रमाण खरोखरच असमाधानकारक आहे व त्या दृष्टीने महामंडळाकडून सर्वच स्तरावर शर्थीचे प्रयत्न करण्यात येत आहे. तथापि कर्ज परतफेडीची वृत्ती जोपासण्याची गरज आहे व या कामी लोकप्रतिनिधींनी लाभार्थींचे प्रबोधन करणे आवश्यक वाटते.

ही योजना सुरू झाल्यापासून तर १९८६-८७ सालापर्यंत खावटी कर्ज वाटप योजनेअंतर्गत किती लाभार्थींनी किती कर्जवाटप करण्यात आले पैकी वसुली आणि येणे बाकी रकमेबाबतची तपशीलवार माहिती खालीलप्रमाणे देण्यात येत आहे.

वर्ष	लाभार्थींची संख्या	कर्ज वाटप (रु. लाखात)	३०-६-८७ अखेर वसुली (रु. लाखात)	३०-६-८७ अखेर येणे (रु. लाखात)
१	२	३	४	५
१९७८-७९	१६०८४३	१७७.७३	८६.३३	९१.४०
१९७९-८०	५४३६५	६६.६३	२९.४५	३७.१८
१९८०-८१	४३३४६	६१.१८	२४.६१	३६.५७
१९८१-८२	४२४१५	४६.६१	२१.६७	२४.९४
१९८२-८३	१७९१४	२६.०३	११.७३	१४.३०
१९८३-८४	१४११३	२१.२७	९.६९	११.५८
१९८४-८५	१३१५५	१८.३५	६.३६	११.६९
१९८५-८६	१६१८१	२२.२०	६.६४	१५.५६
१९८६-८७	११२११	१९.७२	१.८४	१७.८८
एकूण	३७३५४५	४५९.७२	१९८.६२	२६१.१०

(४) न्युक्लिअस बजेट योजना

आदिवासी समाजामध्ये अनेक होतकरू कारागीर आहेत. मात्र त्यांना आर्थिक पाठवळ नसल्यामुळे ते आपल्या कारागिरीचा फायदा घेऊ शकत नाहीत किंवा त्यांना लहान उद्योग सुरू करता येत नाहीत. तसेच त्यातील बेकारांना आपला उदरनिर्वाह चालविण्यासाठी दुसरे कोणतेही साधन नसल्यामुळे त्यांच्यासाठी स्वयं-रोजगाराचे साधन उपलब्ध करून देऊन त्यांचा आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी सन १९८०-८१ पासून ही योजना राबविण्यात येत आहे.

या योजनेअंतर्गत एका आदिवासी उद्योजकास रुपये ५०००/- पर्यंत व उद्योजकांच्या गट समूहास रुपये २५०००/- पर्यंत कर्ज वाटप करण्यात येते. या कर्जावर एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अथवा एकात्मिक ग्रामीण विकास संस्था यांच्याकडून ५० टक्के अनुदान मिळते.

या योजनेखाली शिवणकाम, सुतारकाम, किराणा माल दुकान, कुक्कुट पालन, विटा तयार करणे, दुग्ध व्यवसाय विकासासाठी गाई, म्हशी, शेळ्या तसेच बांबूकाम, पत्रावळी तयार करण्यासाठी कर्ज देण्यात येते.

१९८६-८७ सालात या योजनेखाली महाराष्ट्र शासनाने आदिवासी उपयोजना क्षेत्रासाठी रुपये ५० लाख व आदिवासी उपयोजना क्षेत्र व माडा क्षेत्राबाहेरील आदिवासींना कर्ज वाटपासाठी रुपये २० लाख असा एकूण रुपये ७० लाखाचा फिरता निधी महामंडळास उपलब्ध करून दिला आहे. त्यातून खाली नमूद केलेल्या तपशिलाप्रमाणे आपल्या आठ प्रादेशिक विभागांमार्फत एकूण २,८०० लाभार्थींना रुपये ७७.०७ लाखाचे अर्थसाहाय्य देण्यात येऊन त्यातूनच निम्म्या रकमेचा अनुदान रूपाने फायदा देण्यात आला.

अ.नं.	प्रादेशिक कार्यालय	लाभार्थी संख्या	वाटप कर्ज रुपये	मिळालेले अनुदान रुपये	वसुली रुपये	येणे बाकी रुपये
१	२	३	४	५	६	७
१	नाशिक	३४४	११,७२,७७६	५,७०,३८८	२३,८४६	५,७८,५४२
२	नंदुरवार	५७२	१५,२०,१८९	७,०३,३४६	४२,८४३	७,७३,९९९
३	जव्हार	३३७	११,८४,५२५	६,०९,९४८	५,७६७	५,६८,८१२
४	जुन्नर	२२६	३,१५,९७७	१,६२,८१२	५६,५६०	९६,६०४
५	यवतमाळ	३७७	६,३८,०००	३,१९,०००	२०,७६२	२,९८,२३८
६	चंद्रपूर	३५३	९,१५,३०१	४,५७,९८१	१०,७७२	४,४६,५४८
७	भंडारा	४५७	१५,२८,५००	७,६४,२५०	—	७,६४,२५०
८	गडचिरोली	१३४	४,३१,७३२	२,१५,८६६	—	२,१५,८६६
एकूण		२८००	७७,०७,००४	३८,०३,५९२	१,६०,५५०	३७,४२,८६१

(५) आश्रमशाळांना आवश्यक वस्तूंचा पुरवठा
१९८६-८७ वर्षात महामंडळामार्फत, राज्यातील एकूण ३३४ आश्रमशाळांना

अन्नधान्य, किराणामाल, भाजीपाला, रॉकेल, सरपण इत्यादी आवश्यक वस्तूंचा पुरवठा महामंडळाने केला आहे.

महामंडळाकडून शासकीय आश्रमशाळांना गेल्या तीन वर्षात केलेल्या माल पुरवठ्या-संबंधित तपशील खालीलप्रमाणे आहे.

(रुपये लाखात)

सहकार वर्ष	विक्री	व्यापारी नफा	टक्केवारी	निव्वळ नफा	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६
१९८४-८५ ..	७२२.०८	४०.७१	५.६४	१९.५५	२.७१
१९८५-८६ ..	१०२४.९९	५९.१३	५.७७	४९.७०	४.८५
१९८६-८७ ..	७६४.७७	३५.०९	४.५९	३९.६४	५.१८

(६) सेवायोजना कार्य

आदिवासी बांधवांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण अत्यल्प असल्यामुळे पर्यायाने त्यांचे शासकीय व निमशासकीय खात्यातील नोकरवर्गाचे सुद्धा प्रमाण कमी आहे. पुष्कळ वेळा सेवा-योजन कार्यालयाकडे यांच्या नावांची नोंद न झाल्यामुळे वेळेवर अनुसूचित जमातीचे

उमेदवार उपलब्ध होत नाहीत. त्यामुळे आदिवासी उमेदवार नोकरीपासून वंचित राहतात. यासाठी महामंडळाच्या कार्याचा एक भाग म्हणून रोजगारासाठी आदिवासी उमेदवारांची नाव नोंदणी करणे व संबंधित खात्याकडे त्यांचे नावाची शिफारस करणे हे काम महाराष्ट्र शासन सामान्य प्रशासन

विभाग, मंत्रालय, मुंबई यांचे आदेशानुसार आपले महामंडळ करीत आहे.

सेवा योजनेअंतर्गत महामंडळाचे मुख्यालय प्रादेशिक कार्यालय व उपप्रादेशिक कार्यालय स्तरावर हे काम चालू असून त्याचा प्रगती अहवाल खालीलप्रमाणे आहे.

वर्ष	उमेदवारांची नावनोंदणी संख्या	शिफारस केलेल्या उमेदवारांची संख्या	नोकरीस लागलेले उमेदवार
१	२	३	४
१९८३-८४ ..	४८९२	२३६३	६९
१९८४-८५ ..	५६१७	३७०१	११६
१९८५-८६ ..	१००८१	५०८२	२६३
१९८६-८७ ..	४५८६	२६५४	१४५

(७) प्राथमिक केंद्रे चालविणे

दुर्गम भागात राहणाऱ्या आदिवासी बांधवांना वाजवी किंमतीत जीवनावश्यक

वस्तूंचा पुरवठा करण्याचे उद्देशाने महामंडळाने एकूण १२ प्राथमिक केंद्रांमार्फत रुपये १३.६५ लाखांच्या मालाचा पुरवठा अहवाल वर्षी केला.

प्राथमिक केंद्रांच्या आर्थिक उलाढालीचा प्रादेशिक कार्यालयनिहाय तपशील पुढील प्रमाणे आहे :—

अ.नं.	प्रादेशिक कार्यालय	प्राथमिक केंद्राची संख्या	सहकार वर्षातील उलाढाल (रुपये)	व्यापारी तफा/तोटा (रुपये)
१	२	३	४	५
१	नंदुरवार	२	१,१४,३६९.८४	९,५८८.९१ नफा
२	जव्हार	१	७,७९,००३.१२	७३,०९९.१३ नफा
३	जुन्नर	१	२,२३,४८५.२०	१४,६२१.३८ नफा
४	यवतमाळ	६	२,१०,६४३.३३	८,६५३.०६ नफा
५	चंद्रपूर	२	३७,८९८.२८	९,१५४.७२ तोटा
एकूण ..		१२	१३,६५,३९९.७७	९६,८०७.७६ नफा

(८) महामंडळाचे कर्मचारी व प्रशिक्षण

आदिवासींच्या उन्नतीसाठी शासनातर्फे तयार करण्यात येत असलेल्या वरील योजनांच्या यशस्वी अंमलबजावणीमुळे कामाची व्याप्ती वाढत आहे. योजना राबविण्याचे दृष्टीने कर्मचाऱ्यांची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी त्यांना प्रशिक्षण देण्याची आवश्यकता आहे.

१९८६-८७ साली महामंडळाने तीन प्रादेशिक व्यवस्थापकांना, महाराष्ट्र शासनाने 'महाराष्ट्र विकास प्रशिक्षण संस्था, पुणे'

यांचेमार्फत आयोजित केलेल्या अल्प मुदतीच्या प्रशिक्षणास पाठविले होते. तसेच महामंडळाच्या सर्व प्रादेशिक विभागातील प्रतवारीकार, गोदामपाल व विपणन निरीक्षक यांना "पणन संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे" यांचे मार्फत मालाची प्रतवारी, मालाची साठवणूक, इत्यादी बाबींचे अल्प मुदतीचे प्रशिक्षण दिले आहे.

(९) संचालक मंडळाच्या सभा

१९८६-८७ साली संचालक मंडळाच्या एकूण ६ सभा व खरेदी समितीच्या ३ सभा

घेण्यात आल्या व त्यांमध्ये शासनाने महामंडळाकडे सोपविलेल्या योजना यशस्वीरीत्या राबविण्याच्या दृष्टीने निर्णय घेण्यात आलेत.

(१०) सभासद संख्या

अहवाल वर्षापर्यंत एकूण २५९ आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांपैकी २४१ संस्था या महामंडळाच्या सभासद झालेल्या आहेत. त्यांची जिल्हावार माहिती खालीलप्रमाणे आहे :—

अ.नं.	प्रादेशिक विभाग	जिल्ह्याचे नाव	आदिवासी सेवा संस्था	सभासद झालेल्या संस्थांची संख्या	सभासद न झालेल्या संस्थांची संख्या
१	२	३	४	५	६
१	जव्हार	ठाणे	४९	४१	८
		रायगड	२	२	—
२	नाशिक	नाशिक	४६	४५	१
३	नंदुरवार	धुळे	५९	५७	२
		जळगाव	३	३	—
४	जुन्नर	पुणे	६	६	—
		अहमदनगर	८	८	—
५	यवतमाळ	यवतमाळ	१४	१४	—
		अमरावती	१२	१२	—
		नांदेड	४	४	—
६	नागपूर	नागपूर	२	२	—
		भंडारा	८	८	—
७	चंद्रपूर	चंद्रपूर	१८	१२	६
८	गडचिरोली	गडचिरोली	२८	२७	१
एकूण ..			२५९	२४१	१८

(११) महामंडळाची अहवाल वर्ष १९८६-८७ मधील आर्थिक उलाढाल

महामंडळ राबवीत असलेल्या विविध योजनांमध्ये शासनाचे आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील महत्वाची योजना म्हणजे एकाधिकार खरेदी योजना होय. सदर योजने-अंतर्गत निर्देशित शेती व जंगल मालाचे खरेदी दर संबंधित जिल्हाधिकारी, नजिकच्या प्रमुख कृषी उत्पन्न बाजार समितीतील दरावरून ठरवितात. त्याप्रमाणे आदिवासी शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाची किंमत महा-

मंडळाच्या खरेदी केंद्रावरच रोख अदा करण्यात येते. निर्देशित मालाची खरेदीची व्यवस्था आदिवासी सेवा सहकारी संस्था तसेच ज्या ठिकाणी सदर संस्था कार्यरत नसतील त्या ठिकाणी महामंडळाचे खरेदी केंद्रामार्फत सुरळीत करण्यात आलेली आहे.

संस्थांना खरेदीसंबंधी कमिशन स्वरूपात मोबदला देण्यात येतो. खरेदी केलेल्या मालाच्या किंमतीच्या हुंड्या जिल्हा सहकारी बँकेमार्फत वटवून खरेदीसाठी पैसा पुरविला जातो. खरेदी व्यवहारासाठी लागणारा

निधी महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक, मुंबई यांनी राज्य शासनाचे थक हमीपोटी नजरगहाण कर्जाचे रूपाने महामंडळास उपलब्ध करून दिलेला आहे. सदरचे कर्जाची परतफेड ही खरेदी केलेला माल विकून करण्यात येते.

राज्य सहकारी बँकेकडून खरेदी व्यवहारासाठी महामंडळास मंजूर झालेल्या नजरगहाण कर्ज मर्यादा व त्या अंतर्गत झालेली उलाढाल यांची गेल्या तीन वर्षातील तुलनात्मक माहिती खालीलप्रमाणे :-

(रुपये लाखात) (क्विटल लाखात)

अ.नं.	तपशील	१९८४-८५	१९८५-८६	१९८६-८७
१	२	३	४	५
१	नजरगहाण कर्ज मर्यादा रुपये. ...	१०००.००	७००.००	८००.००
२	खरेदी क्विटल ..	६.४०	६.९३	८.६७
३	किंमत रुपये ..	१५०२.४१	१४०९.९३	१५३५.०५
४	विक्री क्विटल ..	६.७०	५.८५	७.९७
५	किंमत रुपये ..	१६९१.२२	१४५२.८९	१७७६.१८
६	अखेर शिल्लक क्विटल.	२.५५	३.२६	३.३८
७	किंमत रुपये ..	६४८.२९	८०४.२०	८६६.९३
८	विक्रीचे एकूण मालाशी शेकडा प्रमाण.	६९.१५%	६१.७१%	६६.८१%

१९८६-८७ सालात महामंडळाने पथदर्शक तत्वावर ठाणे जिल्ह्यातील जव्हार, मोबाडा व डहाणू या तीन तालुक्यांत शासनाचे मुख्य अधिकारी म्हणून एकाधिकार गवत खरेदी योजना यशस्वीरीत्या राबविली

असल्यामुळे त्याचा परिणाम म्हणून १९८५-८६ च्या तुलनेत अहवाल वर्षात खरेदीत वाढ झाल्याचे निदर्शनास येते. त्याचप्रमाणे साठ मालाची वेळेत व किफायतशीर भावाने विक्री करण्यासंबंधी मुख्य कार्यालय

पातळीवरून सक्रिय कार्यवाही करण्या-आल्यामुळे मागील वर्षाच्या तुलनेत या वर्षी विक्रीमध्येही वाढ झाल्याचे दिसून येते.

व्यापारी व्यवस्थापन व खर्चाचा तुलनात्मक तक्ता (एकाधिकार व आधारभूत खरेदी योजना) पुढीलप्रमाणे आहे.

वजन क्विटल (लाखात)

किंमत रुपये (लाखात)

अ. नं.	तपशील	१९८४-८५	१९८५-८६	१९८६-८७
१	२	३	४	५
१	खरेदी माल वजन ..	६.४०	६.९३	८.६७
२	खरेदी माल किंमत रुपये. ...	१५०२.४१	१४०९.९३	१५३५.०५
३	खरेदी खर्च प्रती क्विटल रुपये. ...	२३.४६	२३.१३	२१.६६
४	विक्री माल वजन ..	६.७०	५.८५	७.९७
५	विक्री माल किंमत रुपये. ...	१६९१.२२	१४५२.८९	१७७६.१८

[तक्ता—पुढे चालू]

तक्ता—चालू
वजन क्विंटल (लाखात)

किंमत रुपये (लाखात)

अ. नं.	तपशील	१९८४-८५	१९८५-८६	१९८६-८७
१	२	३	४	५
६	व्यापारी खर्च ..	२७७.१०	२९९.६६	३३०.७९
७	व्यवस्थापन खर्च ..	३०१.४९	२६२.१५	३२७.३५
८	व्यापारी खर्चाचे विक्रीशी शेकडा प्रमाण.	१६.३८%	२०.६२%	१८.६२%
९	व्यवस्थापन खर्चाचे विक्रीशी शेकडा प्रमाण.	११.८३%	१८.०४%	१८.४३%

महामंडळास शासनाकडून खालीलप्रमाणे आर्थिक सहाय्य अहवाल वर्षात प्राप्त झाले आहे.

अ. नं.	तपशील	(रुपये लाखात)
१	तोटा भरपाई अनुदान	३०२-००
२	खरेदी अनुदान ..	३७-३५
३	व्यवस्थापकीय अनुदान	२७६-३१
४	एकाधिकार गवत खरेदीसाठी केंद्र शासन साहाय्य.	११६-००
		७३१-६६

महाराष्ट्र शासनाने सन १९८५-८६ प्रमाणे १९८६-८७ सालात तोटे भरपाई अनुदान व मजूर आकृतिबंधास अनुसरून व्यवस्थापकीय अनुदान दिले आहे. तसेच ठाणे जिल्ह्यातील जव्हार, मोखाडा व डहाणू तालुक्यात एकाधिकार गवत खरेदी योजना राबविण्यासाठी केंद्र शासनाकडून महाराष्ट्र शासनामार्फत विशेष आर्थिक सहाय्य महामंडळास उपलब्ध करून दिल्यामुळे महामंडळाची आर्थिक स्थिती स्थिर राहण्यास मदत झालेली आहे.

१९८६-८७ मधील आर्थिक उलाढाल लक्षात घेता महामंडळास पुढीलप्रमाणे योजनावार व्यापारी/निव्वळ नफातोटा झालेला आहे.

(रुपये लाखात)

अ. नं.	योजनेचे नाव	व्यापारी		निव्वळ	
		नफा	तोटा	नफा	तोटा
१	२	३	४	५	६
१	एकाधिकार व आधारभूत किंमत खरेदी योजना.	—	१८.७२	—	५२.९४
२	खावटी कर्ज योजना ..	—	०.५९	—	०.६३
३	न्युक्लिअस बजेट योजना ..	०.०२	—	०.९०	—
४	जनरल अॅक्टिव्हिटीज ..	६६.८७	—	५७.५५	—

गेल्या दोन आर्थिक वर्षातील एकूण आर्थिक परिणामाच्या तुलनेत १९८६-८७ या आर्थिक वर्षातील एकूण आर्थिक चित्र समाधानकारक असल्याचे खालील आकडेवारीवरून निदर्शनास येईल.

(रुपये लाखात)

अ. नं.	वर्ष	व्यापारी		निव्वळ	
		नफा	तोटा	नफा	तोटा
१	२	३	४	५	६
१	१९८४-८५	—	२३२.९२	—	४६१.२५
२	१९८५-८६	—	६८.२१	—	१४५.५३
३	१९८६-८७	४७.५८	—	४.८८	—

आर्थिक चित्र समाधानकारक दिसण्यास अहवाल वर्षातील खालील घटना कारणीभूत झालेल्या आहेत.

(१) महामंडळाने १९८६-८७ वर्षा-आरंभी अनुसरलेली गोदाम लेवल तसेच वाहतूक योजना पद्धती.

(२) महामंडळाने एकाधिकार खरेदी योजनेअंतर्गत खरेदी केलेल्या मालाची

किफायतशीर भावाने करित असलेली विक्री, यासंबंधात गेल्या तीन वर्षांत विक्री केलेल्या महत्त्वाच्या वस्तुंचा तुलनात्मक तक्ता पाहवा.

(३) एकाधिकार गवत खरेदी योजने-अंतर्गत झालेला नफा.

(४) एकाधिकार खरेदी - विक्री व्यवहारात येणाऱ्या घटीवरील नियंत्रण व वाहतूक खर्चावर मर्यादा या दोन बाबतीत खालील आकडेवारी पुरेशी बोलकी ठरते.

वर्षनिहाय गोदामात आलेली घट तसेच वाहतूक खर्च दर्शविणारा तुलनात्मक तक्ता

अ. नं.	वर्ष	गोदामात आलेली घट (क्विंटलमध्ये)	टक्केवारी	वाहतूक खर्च प्रति क्विंटल रुपये
१	१९८४-८५ ..	१५६३१.६५	२.६१%	५.१५
२	१९८५-८६ ..	१४०८३.६३	२.३१%	५.५१
३	१९८६-८७ ..	११८११.४२	१.३६%	४.००

(५) व्यापारी खर्चावरील नियंत्रण.

(६) मंजूर कर्मचारी आकृतिबंध रूक्षात घेऊन महाराष्ट्र राज्य शासनाकडून प्राप्त झालेले व्यवस्थापकीय अनुदान.

(७) नवीन झालेल्या शासन निर्णयानुसार मिळालेले खरेदी अनुदान.

(८) सन १९८६-८७ मध्ये शासन पातळीवर महामंडळाकडून वास्तववादी व्यापारी तोटे भरपाई मिळण्यासंबंधी झालेले सक्रिय प्रयत्न.

एकाधिकार खरेदी योजना व्यवहार व्यतिरिक्त इतर योजना म्हणजे जनरल विभाग योजना (प्राथमिक केंद्र, आश्रम-शाळा मालपुरवठा, विद्युत पंप व ऑईल इंजिन पुरवठा, इत्यादी) होय. सदर व्यवहारा-अंतर्गत आर्थिक परिणामांची योजनावार व्यापारी निव्वळ नफा-तोटा पत्रकातील स्थिती लक्षात घेतली असता असे निदर्शनास येते की, सन १९८५-८६ मधील व्यापारी नफा ५९.१४ वरून १९८६-८७ मध्ये तो ६६.८७ लाख दिसत आहे. शासनाकडून

आश्रमशाळा पुरवठा, विद्युत व ऑईल इंजिन पंप पुरवठा वगैरेसारखी आदिवासी विकास योजनाची कामे महामंडळास सेवा शुल्कावर सुपूर्द केली असल्यामुळे महामंडळास एकाधिकार खरेदी योजनाअंतर्गत झालेले तोटे काही प्रमाणात परस्पर कमी होण्यास मदत झाली आहे.

○○○

अनुसूचित जमातीची प्रमाणपत्रे तपासणी

श्री. शं. वि. देशमुख

संशोधन अधिकारी,
आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,
महाराष्ट्र राज्य, पुणे-१.

अनुसूचित जमातीचे अर्थात आदिवासी असल्याबद्दलचा अनेक लोक दावा करतात व तशी जाति-जमातीची प्रमाणपत्रे मिळवितात. केंद्र व राज्य शासनाकडे जातीची खोटी प्रमाणपत्रे घेत असल्याच्या अनेक तक्रारी आल्या आहेत आणि येत आहेत. त्यामुळे खऱ्या आदिवासींना सवलतीपासून वंचित राहावे लागते. महाराष्ट्रात लोकसेवा आयोगामार्फत मिळणाऱ्या नोकऱ्या, वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालयात अनुसूचित जमातीच्या नावावर मिळणारे प्रवेश, शासनाच्या विविध खात्यांत राखीव जागांवर मिळणाऱ्या नोकऱ्या व बढत्या यासाठी जातीची खोटी प्रमाणपत्रे मिळविली जात असल्याच्याही अनेक तक्रारी आहेत. या गैरप्रकाराला आळा घालण्यासाठी व अशी प्रमाणपत्रे तपासण्यासाठी शासनाने "अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती"ची स्थापना केली आहे.

अनुसूचित जमातीच्या नावावर जातीची खोटी प्रमाणपत्रे कशी मिळविली जातात, जातीच्या प्रमाणपत्राची अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समितीकडून तपासणी कोणत्या प्रकारे होते, त्याबद्दलची प्रशासकीय कार्यप्रणाली कशी आहे, इत्यादीबाबत संक्षिप्त माहिती सर्वांना व्हावी हा या लेखाचा उद्देश आहे.

भारतीय घटनेच्या अनुच्छेद क्र. ३४२ प्रमाणे अनुसूचित जमातीची यादी मा. राष्ट्रपती यांचे आदेशानुसार प्रस्तुत केली जाते. भारतीय घटना अंमलात आल्यानंतर अशा प्रकारची अनुसूचित जमातीची यादी सर्वप्रथम १९५० मध्ये प्रस्तुत करण्यात

आली. घटनेच्या अनुच्छेद ३४२ अन्वये संसदेला कायद्याद्वारे कोणतीही जनजाती किंवा जनजाती समाज अथवा कोणतीही जनजाती किंवा जनजाती यांचा भाग किंवा त्यातील गट घटनेच्या अनुच्छेद ३४२ खंड (१) अन्वये राष्ट्रपतींनी काढलेल्या अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट केलेल्या अनुसूचित जनजातीच्या सूचित समाविष्ट करता येईल किंवा ती मधून वगळता येईल, पण उक्त तरतुदीनुसार काढलेल्या अधिसूचनेत नंतरच्या कोणत्याही अधिसूचनेद्वारे पूर्वोक्तानुसार असेल त्याहून अन्यथा फरक केला जाणार नाही.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात अनुसूचित जाती/जमाती अथवा विमुक्त जाती व मागासवर्गीय अशा गट निर्देशक संज्ञा नव्हत्या. तरीमुद्दा मागासवर्गीयांकरिता विशेष सवलती दिलेल्या होत्या की, जेणेकरून मागासवर्गीय समाज हा आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिक बाबतीत इतर समाजाबरोबर येऊ शकेल. अशा प्रकारच्या सवलतींना प्रथम वैधानिक स्वरूप १९३५ च्या कायद्यान्वये दिले गेले होते. त्या वेळी मागासवर्गीयांचे पुढीलप्रमाणे तीन गटांत वर्गीकरण करण्यात आलेले होते.

(अ) "दलित वर्ग" (Depressed Class) यात पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्य वर्गाचा समावेश होता.

(ब) "प्राचीन व वन्य जमाती" हे लोक फार मोठ्या प्रमाणावर जंगलात वास्तव्य करून आहेत.

(क) "इतर मागासवर्गीय, यांच्यामध्ये भटक्या व इतर मागासवर्गीय जमातींचा

समावेश होता. या जाति-जमातीविषयी विशेष काळजी घेणे आवश्यक होते.

त्यानंतर १९४२ मध्ये वरील वर्गीकरण बदलून परिशिष्ट "अ" व "ब" अनुक्रमे अंतःस्थितीत (Intermediate) आणि "मागासलेला" (Backward) असे वर्गीकरण करण्यात आले. भारतीय घटना अंमलात आल्यानंतर, अनुच्छेद ३४२ अन्वये जे परिशिष्ट प्रस्तुत करण्यात आले त्या परिशिष्टामध्ये नमूद केलेल्या जमातींना अनुसूचित जमाती अशा संज्ञा प्राप्त झाल्या.

अनुसूचित जमातीची यादी बनविताना केंद्र शासनाने काही निकष ठरविले होते. यासंबंधीचे पुढील चार निकष महत्त्वाचे ठरविलेले आहेत :-

(१) प्राचीन लक्षणे (Primitive traits).

(२) भिन्न संस्कृती (Distinct Culture).

(३) भौगोलिक अलगता (Geographical Isolation).

(४) संपर्काचा अभाव व सर्वसाधारण मागासलेपणा (Shyness in Contact and Backwardness).

वरील निकष लक्षात घेऊन काही जमातींची यादी घटनेतील अनुच्छेद ३४२ ला अनुसरून प्रस्तुत करण्यात आली आहे. या तरतुदीनुसार ज्या जमाती यादीत समाविष्ट आहेत त्यांना अनुसूचित जमाती (Scheduled Tribes) असे म्हटले जाते. या जमातींच्या उन्नतीसाठी, विकासासाठी विशेष सोयी सवलती शैक्षणिक, आर्थिक व सामाजिक देण्यात आल्या आहेत.

अनुसूचित जमातीची प्रमाणपत्रे व ती देताना ध्यावयाची दक्षता.

अनुसूचित जमातीच्या विकासासाठी व कल्याणासाठी केंद्र व राज्य शासनाकडून, निरनिराळ्या योजना राबविल्या जात आहेत. तसेच भारतीय संविधानानेही त्यांना काही खास सवलती आणि हक्क दिले आहेत. या सर्व योजनांचा व सवलतींचा उद्देश अनुसूचित जमातीचा सर्वांगीण

विकास व्हावा हा आहे. ह्या जमाती शेकडो वर्षे विशिष्ट भौगोलिक, सामाजिक परिस्थितीत राहिल्याने त्या निकृष्ट प्रतीचे जीवन जगतात. त्यांचा जलदगतीने विकास झाला पाहिजे याबाबत कोणाचेही दुमत असण्याचे कारण नाही. पण प्रश्न निर्माण होतो तो असा की, ज्या सोयी सवलती घटनेने दिल्या आहेत. त्या खरोखर खऱ्या आदिवासींना मिळतात काय? की त्यांच्या नावावर दुसऱ्या नकली आदिवासींना या सवलतींचा लाभ मिळून खरा आदिवासी मात्र सोयीसवलतींपासून वंचित राहतात.

अनुसूचित जमातीकरिता देण्यात आलेल्या विशेष सवलती ह्या नकली किंवा गैर-आदिवासींकडून लुबाडल्या जातात, अशा प्रकारच्या अनेक तक्रारी केंद्र व राज्य शासनाकडे वेळोवेळी करण्यात येतात. अशा सोयी सवलती प्राप्त करून घेण्याकरिता अनुसूचित जमातीच्या व्यक्तीला ती व्यक्ती अनुसूचित जमातीची असल्याबद्दलचे प्रमाणपत्र सक्षम अधिकाऱ्याकडून घ्यावे लागते. म्हणजे थोडक्यात अनुसूचित जमातीच्या सवलती उपभोगण्यासाठी सक्षम अधिकाऱ्याने दिलेल्या जातीच्या प्रमाणपत्राची जरूरी असते. त्याशिवाय कोणतीही व्यक्ती सवलतीला पात्र ठरू शकत नाही. ही बाब लक्षात घेऊन केंद्र व राज्य शासनाने या संबंधात वेळोवेळी सतर्कतेच्या आणि धोक्याच्या सूचना संबंधित सक्षम अधिकाऱ्यांनी दिल्या आहेत की, जेणेकरून जाती अथवा जमातीचे प्रमाणपत्र हे त्या जाति-जमातीच्या असलेल्या लोकांनाच मिळेल व इतरांना ते मिळणार नाही. अशा सूचना १९५३, १९७५, १९७९, १९८० व १९८५ सालांत विस्ताराने दिलेल्या आहेत. यामध्ये अनुसूचित जाति/जमातीचे प्रमाणपत्र देतेवेळी कोणती दक्षता घ्यावयाची या सूचना तर दिल्या गेल्याच, पण त्याव्यतिरिक्त सक्षम अधिकाऱ्यांनी सतर्क राहावे व त्यांच्याकडून बिगर आदिवासींना आदिवासी असल्याबद्दलची प्रमाणपत्रे मिळू नयेत या उद्देशाने अशाही सूचना देण्यात आल्या

आहेत की, अशा प्रकारे जातीची प्रमाणपत्रे दिली गेली तर संबंधित सक्षम अधिकाऱ्यांवर भारतीय दंडसंहितेनुसार कार्यवाही केली जाईल. याव्यतिरिक्त त्यांना लागू असलेल्या सेवानियमांतर्गत शिस्तभंगाची कार्यवाही सुद्धा केली जाईल. असे असूनसुद्धा नकली व गैरआदिवासींना अशी प्रमाणपत्रे दिली गेली तर संबंधित सक्षम अधिकाऱ्यांवर भारतीय दंडसंहितेनुसार कार्यवाही केली जाईल. याव्यतिरिक्त त्यांना लागू असलेल्या सेवानियमांतर्गत शिस्तभंगाची कार्यवाही सुद्धा केली जाईल. असे असूनसुद्धा नकली व गैरआदिवासींना अशी प्रमाणपत्रे मिळण्याचे प्रमाण कमी न होत वाढलेले दिसते. साहजिकच, त्यामुळे केंद्र व राज्य शासनाकडे यासंबंधी येणाऱ्या तक्रारींची संख्या वाढत राहिली आहे.

सुधारित पद्धत ठरविण्याकरिता श्रीनिवासन समितीची नियुक्ती.

गैर आदिवासींना आदिवासी असल्याबद्दलचे प्रमाणपत्र मिळू नये, त्यासाठी जातिप्रमाणपत्र देण्याच्या पद्धतीत सुधारणा करणे आवश्यक होते व तसे केले तरच खऱ्या आदिवासींना संरक्षण मिळू शकेल, या उद्देशाने राज्य शासनाने निर्णय, दिनांक २५ जुलै १९८० अन्वये श्री. के. वी. श्रीनिवासन, सचिव (ऊर्जा), यांच्या अध्यक्षतेखाली पाच मभासदांचा समावेश करून एका समितीची स्थापना केली. या समितीची निर्मिती होण्यापूर्वी संचालक, समाज कल्याण, यांचेकडून यासंबंधी सर्वेक्षण करण्यात आले व त्या सर्वेक्षणात असे निदर्शनास आले होते की, जमातीची अशी खोटी प्रमाणपत्रे मिळविण्याचे प्रमाण ६० प्रतिशत एवढे आहे. हे सर्वेक्षण, वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालयात अनुसूचित जमातीकरिता राखीव असलेल्या जागांवर प्रवेश मिळविलेल्या विद्यार्थ्यांपुरते मर्यादित होते.

शासनाने निर्माण केलेल्या श्रीनिवासन समितीचे मुख्य काम अनुसूचित जमातीची प्रमाणपत्रे देण्यासंबंधित अस्तित्वात असलेल्या नियमांचा व प्रणालीचा सखोल अभ्यास

करून त्यामध्ये कोणत्या सुधारणा करणे व सुधारित कोणती पद्धती व प्रणाली अंगीकारावी की जेणेकरून गैर आदिवासींना ते अनुसूचित जमातीचे असल्याबद्दलची प्रमाणपत्रे मिळणार नाहीत. या समितीने आपला अहवाल शासनास सादर केला व शासनाने त्या अहवालातील शिफारशी स्वीकारून त्या शासन निर्णय, दिनांक २९ सप्टेंबर १९८० अन्वये प्रसूत केल्या. या निर्णयामध्ये एक सूचना अशी होती की वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालयात अनुसूचित जमातीकरिता राखीव असलेल्या जागांवर प्रवेश घेऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांना तात्पुरता प्रवेश द्यावा व त्यानंतर त्यांच्या जमातीची प्रमाणपत्रे उपसंचालक, समाज कल्याण यांनी तपासावीत. दिनांक २९ ऑक्टोबर, १९८० चा हा शासन निर्णय क्रांतिकारक ठरला. या शासन निर्णयातील तरतुदींचा आज वापर करण्यात येत आहे.

मागास वर्गीयांकरिता तपासणी समितीची निर्मिती

या कामात आणखी सुसूत्रता यावी व शक्यतो पळवाट राहू नये या उद्देशाने शासनाने निर्णय दिनांक २४ फेब्रुवारी १९८१ अन्वये एक जाति-जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती निर्माण केली. त्या समितीत (१) संचालक, समाजकल्याण, (२) संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, (३) उपसंचालक, समाजकल्याण यांचा समावेश होता. ही समिती मागास-वर्गीयांत मोडणाऱ्या सर्व जाति-जमातींकरिता होती. या समितीचे कार्यक्षेत्र महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग यांचेमार्फत मागासवर्गीयांकरिता व वैद्यकीय आणि अभियांत्रिकी महाविद्यालयात प्रवेश घेऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांपुरते मर्यादित होते. या समितीने अंगीकारलेल्या पद्धतीनुसार या उमेदवारांना मुलाखतीसाठी बोलाविले जाई. व त्यांचे म्हणणे ऐकून घेतल्यानंतर त्यांच्या जाति/जमाती संबंधी निर्णय, सेवा-विषयक प्रकरणात त्यांच्या विभागाला व शैक्षणिक प्रकरणात संबंधित महाविद्यालयाच्या प्राचार्यांना कळविला जाई.

हे असे करण्याचे मुख्य कारण म्हणजे त्यावेळेच्या तरतुदीनुसार संबंधित उमेदवारास प्रथम तात्पुरती नेमणूक दिली जात असे. तसेच संबंधित विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयात तात्पुरता प्रवेश दिला जात असे.

उच्च अधिकारक्षम समितीची निर्मिती.

उपरोक्त कार्यवाही करूनही जाति-जमातीच्या खोट्या प्रमाणपत्राचे प्रमाण कमी झाले नाही व अपेक्षित तो परिणाम साधता आला नाही. यावर आणखी कोणता प्रभावी उपाय करता येईल. या दृष्टिकोणातून मंत्री महोदय, आदिवासी विकास यांच्या अध्यक्षतेखाली शासन निर्णय दिनांक १८ मार्च १९८३ अन्वये एक 'सक्षम समिती' (High Power Caste Committee) निर्माण करण्यात आली. या समितीची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे होती:—

(१) जाति-जमातीच्या प्रमाणपत्राच्या तपासणीकरिता प्रणाली ठरविणे की जेणेकरून संबंधित उमेदवार हा खरा आदिवासी आहे की नाही हे ठरविता येईल.

(२) वेळोवेळी दिलेल्या सूचनांचे एकत्रीकरण करून त्यांचे नियमांमध्ये रूपांतर करणे.

(३) आदिवासींची संस्कृती, चालीरिती, देवदेवता, भाषा, प्रदेश इत्यादी बाबी लक्षात घेऊन त्यासंबंधित मार्गदर्शक सूचना तयार करणे की जेणेकरून आदिवासींच्या नावावर कोणकोणत्या गैरआदिवासी जाती फायदे घेतात हे ओळखता येईल व त्यामुळे जाती व जनजातीमधील फरक जातिप्रमाणपत्र देणाऱ्या सक्षम अधिकाऱ्यांना सहज ओळखता येईल. येथे एक गोष्ट प्रकर्षाने नमूद करावी लागेल ती ही की, खोटी प्रमाणपत्रे मिळविणाऱ्या लोकांचे सर्वात जास्त प्रमाण नामासदृश्य असणाऱ्या जातींमध्ये आहे. नामसादृश्याचा फायदा घेऊन त्या जातीचे लोक अनुसूचित जमातीचे असल्याबद्दलचा दावा करतात व सक्षम अधिकाऱ्याची दिशाभूल करून अगर अन्य मार्गांनी अनसूचित जमातीचे प्रमाणपत्र मिळवितात.

सक्षम जाति-समितीने (High Power Caste Committee) केलेल्या शिफारशीनुसार, अनुसूचित जमातीसंबंधीची प्रकरणे तपासण्याकरिता शासन निर्णय दि. २३ जानेवारी १९८५ अन्वये "स्वतंत्र तपासणी समिती" निर्माण करण्यात आली आहे. तसेच शासन निर्णय दि. २४ एप्रिल १९८५ अन्वये जाति-जमाती प्रमाणपत्र देणाऱ्या सक्षम असलेल्या अधिकाऱ्यांकरिता जाति-जमातीच्या जातिवैशिष्ट्यांबाबत व साधर्म्याबाबत भागदर्शक सूचना प्रस्तुत करण्यात आल्या.

फक्त अनुसूचित जमातीकरिता निर्माण करण्यात आलेली तपासणी समिती.

कार्य व पद्धती

या तपासणी समितीचे कार्य पुढीलप्रमाणे आहे.

(१) जे विद्यार्थी शैक्षणिक संस्थांमध्ये अनुसूचित जमातीकरिता राखीव असलेल्या जागांवर प्रवेश घेऊ इच्छितात, अशांच्या जातिप्रमाणपत्रांची तपासणी करणे.

(२) महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग अथवा तत्सम निवड मंडळाकडून अनुसूचित जमातीकरिता नोकरीत राखीव असलेल्या जागांवर नेमणुकीबाबत दावा करणाऱ्यात उमेदवाराचे जातिप्रमाणपत्र तपासणे.

(३) संबंधित विभागाने अथवा कार्यालयाने नोकरीत असलेल्या सेवकांविषयी तक्रार केल्यास अथवा त्यांच्या जातीचा दावा तपासण्यासंबंधी विनंती केल्यास, अशांची जातिप्रमाणपत्रे तपासणे.

(४) जमातीसंबंधीचे दावे तपासण्यास शासनाने सांगितल्यास अशी प्रकरणे तपासणे.

तपासणी समितीच्या कार्यक्षेत्र जरी वर दिल्याप्रमाणे प्रकरणे येत असली तरी आवश्यक तो अधिकारी व कर्मचारीवर्ग अद्याप उपलब्ध न झाल्यामुळे सध्या हे काम वैयक्तिक व अभियांत्रिकी महाविद्यालयात अनुसूचित जमातीकरिता राखीव असलेल्या जागांवर प्रवेश घेऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांपुरते व महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगा-मार्फत निवड झालेल्या उमेदवारापुरते मर्यादित आहे. याशिवाय शासनाच्या विविध प्रशासकीय विभागाने पाठविलेल्या सेवा-

विषयक प्रकरणात समितीकडून जातीच्या दाव्याची व प्रमाणपत्राची तपासणी करण्यात येते.

शासन निर्णय दिनांक २३ जानेवारी, १९८५ अन्वये निर्माण करण्यात आलेल्या तपासणी समितीची कार्यप्रणाली सारांशरूपाने, पुढीलप्रमाणे आहे.

(१) जे विद्यार्थी १२ वी सायन्समध्ये शिकतात व अनुसूचित जमातीचे असल्याबद्दलचा दावा करतात अशा विद्यार्थ्यांना जर वैयक्तिक व अभियांत्रिकी महाविद्यालयात प्रवेश घ्यायचा असेल तर त्यांना तपासणी समितीकडे त्यांच्या जमातीचा दावा तपासण्याकरिता अर्ज करावा लागतो. असे अर्ज करण्याविषयी वर्तमानपत्रे/रेडिओ/टेलिव्हिजन व संबंधित शैक्षणिक संस्थांकडे परिपत्रके पाठवून सूचना दिल्या जातात.

(२) सेवाविषयक प्रकरणांमध्ये जे उमेदवार अनुसूचित जमातीचा असल्याबद्दलचा दावा करतात, त्यांच्या मुलाखती महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगामार्फत संबंधित उमेदवाराच्या जमाती प्रमाणपत्राच्या आधारे घेतल्या जातात व ज्या उमेदवाराची निवड होईल त्यांची नावे संबंधित विभागाकडे महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाकडून पाठविली जातात. त्यानंतर संबंधित विभागाकडून अशी प्रकरणे जमातीचा दावा तपासण्याकरिता तपासणी समितीकडे पाठविली जातात.

(३) शैक्षणिक व सेवाविषयक प्रकरणे तपासणी समितीकडे प्राप्त झाल्यानंतर तपासणी समितीकडून ती अलग अलग पंजीबद्ध केली जातात व प्रत्येक प्रकरणाला पंजीक्रमांक दिला जातो. त्यानंतर प्रत्येक प्रकरणात प्राप्त झालेल्या कागदपत्रांची तपासणी केली जाते व या तपासणीनंतर संबंधितांना तपासणी समितीस आवश्यक असलेल्या कागदपत्रांची त्वरित पूर्तता करण्याविषयी लिहिले जाते.

(४) आवश्यक ती कागदपत्रे प्राप्त झाल्यानंतर प्रत्येक उमेदवाराला वैयक्तिक मुलाखतीकरता व त्याचे म्हणणे ऐकून

व्येण्याकरिता बोलाविले जाते. विद्याथ्यांचे बाबतीत अशा मुलाखती विभागीय पालकी-वर घेतल्या जातात, त्यामुळे विद्याथ्यांना, पुणे येथे यावे लागत नाही. मुलाखतीच्या वेळी उमेदवाराचे आईवडील अथवा पालकांना आणण्याविषयी प्रामुख्याने सांगितले जाते.

(५) मुलाखतीच्या वेळी संबंधित उमेदवाराला व त्याच्या पालकाला त्यांच्या कुटुंबाबाबत माहिती विचारली जाते. त्यानंतर उमेदवाराचे म्हणणे तपासणी समिती ऐकते व लिहून घेते. ते पुन्हा उमेदवाराला व त्याच्या पालकाला वाचून दाखविले जाते व त्यानंतर निवेदन उमेदवार व त्याचे पालक यांना ते मान्य झाल्यावर त्यांची त्यावर स्वाक्षरी घेतली जाते.

(६) उमेदवाराने दिलेल्या माहितीच्या आधारे शालेय, कौटुंबिक व गृहचौकशी केली जाते. वेळप्रसंगी नातेवाइकांचीही चौकशी केली जाते. हे सर्व झाल्यानंतर प्रत्येक प्रकरणावर समिती पूर्ण विचार करून निर्णय घेते.

(७) ज्या प्रकरणांमध्ये निर्णय उमेद-वाराविरुद्ध असेल अशा सर्व प्रकरणांमध्ये "बोलके आदेश" (Speaking orders) दिले जातात. त्यात जमातीसंबंधीचा दावा नकारासंबंधीच्या या विस्तृत चर्चा केलेली असते. तसेच अशा प्रकरणांमध्ये तपासणी समितीने दिलेला निर्णय मान्य नसल्यास त्यासाठी जी अपील करण्याची तरतूद आहे ती संबंधित उमेदवाराच्या नजरेस आणून दिली जाते. ज्या प्रकरणांमध्ये जमातीसंबंधीचा दावा तपासणी समितीने ग्राह्य ठरविला असेल अशा प्रकरणांमध्ये तपासणी समितीकडून उमेदवाराचे प्रमाण-पत्र ग्राह्य असल्याबद्दलचे निराळे प्रमाणपत्र (Validity Certificate) दिले जाते.

निर्णय दिल्यानंतर तपासणी समितीस करावे लागणारे कार्य

तपासणी समितीचे काम जमातीचा दावा तपासून निर्णय दिला म्हणजे संपले असे नाही. ज्या प्रकरणांमध्ये संबंधित

उमेदवार त्याने दावा केलेल्या अनुसूचित जमातीचा नाही, असा निर्णय दिला असेल, त्यातील बहुतांशी उमेदवार अपील प्राधि-काऱ्याकडे अपील दावा दाखल करतात. अर्थात ही प्रकरणे तपासणी समितीच्या निर्णयाविरुद्ध असल्यामुळे तपासणी समिती प्रतिवादी असते. त्यामुळे अशा प्रकरणांमध्ये अपील मेमोस उत्तरे देऊन आवश्यक ती कागदपत्रे सादर करणे व अपील प्राधि-काऱ्यासमोर प्रत्यक्ष उपस्थित राहून तपासणी समितीची वाजू मांडणे, ही सर्व कामे तपासणी समितीस करावी लागतात.

यानंतरची पायरी म्हणजे ज्या प्रकरणात अपील प्राधिकार्याकडून उमेदवाराचे विरुद्ध निर्णय दिले जातात, अशी प्रकरणे पुढे उच्च न्यायालयात दाखल होतात. येथेही शासनाच्या वतीने पुढील सर्व कार्यवाही तपासणी समितीस करावी लागते. तद्वत्त ज्या प्रकरणांमध्ये अपील प्राधिकार्याकडून तपासणी समितीच्या निर्णयाविरुद्ध निर्णय दिले जातात, अशा काही प्रकरणांमध्ये तपासणी समितीकडून "पुनर्निरीक्षण-अपिले" शासनाकडे सादर केली जातात.

सर्वात शेवटची पायरी म्हणजे काही प्रकरणे सर्वोच्च न्यायालयात जातात. अशीही काही प्रकरणे सध्या सुप्रिम कोर्टात दाखल करण्यात आलेली आहेत.

खोटी जातीची अथवा जमातीची प्रमाणपत्रे

हे सर्व वाचल्यानंतर वाचकांचे मनात साहजिकच प्रश्न उपस्थित होईल की, खोटी जातीची अथवा जमातीची प्रमाणपत्रे कशी घेतली जातात? काही जाती अशा आहेत की, त्यांची नावे अनुसूचित जमाती किंवा आदिवासी जमातीसारखी आहेत, तर काही जमातींच्या उपजमातींची नावे व काही जातींची नावे सारखी आहेत.

शाळेत नाव टाकताना पालकांनी सांगित-लेली जात ही खरोखरच त्या व्यक्तीची जन्माची जात आहे किंवा नाही हे तपासले जात नाही. त्यासंबंधीचा कोणताच पुरावा शाळा मागत नाही. पालक सांगेल व अर्जात लिहून देईल ती जात नोंदली जाते. परंतु तपासणी समितीच्या असे निदर्शनास आले

की, शाळेच्या रेकॉर्डमध्ये मुलाची जात अलग व बापाची जात अलग अशी वस्तु-स्थिती दिसते. बापाचे जुने रेकॉर्ड पाहिल्या-वर व गावात आणि नातेवाइकांकडे चौकशी केल्यावर त्या व्यक्तीची खरी जात उघडकीला येते. केंद्र शासनाच्या तसेच राज्य शासनाच्या अशा स्पष्ट सूचना आहेत की, एखाद्याच्या जातीचा दावा तपासताना त्याची जात ही त्याच्या आई-वडिलांच्या जातीवरून ठरवावी, त्यामुळे बाप एका जातीचा तर मुलगा आदिवासी अशी आजची स्थिती आढळते. दुसरे असे की, शैक्षणिक संहितेखाली अशी तरतूद आहे की, जर एखाद्याची जात चुकीची लागली असेल तर त्याला ती जात दुरुस्त करता येते. तसेच जर एखाद्याची जात नमूद केलेली नसेल तर त्याला जात नमूद करून घेता येते. या तरतुदीचा जात गैरफायदा घेऊन काही पालकांनी आपल्या जातीत अथवा आपल्या पाल्याच्या जातीत पूर्णतः बदल करून घेऊन त्यांना सोईची असलेल्या अनसूचित जमातीची नोंद नमूद करून घेतली आहे. वास्तविक जातीच्या नोंदीत दुरुस्ती करणे याचा अर्थ स्वतःची मूळ जात बदलून नवी जात लावणे असा होत नाही. पण तसा अर्थ आज लावला जातो हे दुर्दैव म्हटले पाहिजे.

तपासणी समितीच्या कामात येणाऱ्या अडचणी

तपासणी समितीचे काम मोठे जिकिरीचे व गुंतागुंतीचे झालेले आहे. न्यायालयाने दिलेला निकाल, पील प्राधिकार्यांनी दिलेले निकाल, वेगवेगळ्या संघटनांकडून सांघिकरीत्या करण्यात येणारे प्रयत्न, वैयक्तिक पातळीवरून रेकॉर्डमध्ये केलेले फेरबदल अथवा नव्याने तयार केलेले रेकॉर्ड इ. बाबींमुळे तपासणी समितीचे काम अत्यंत क्लिष्ट व जोखमीचे झालेले आहे.

तपासणी समितीच्या कामात प्रामुख्याने पुढे दर्शविलेले अडथळे येतात, त्यामुळे तपासणी समितीला बहुतांशी प्रकरणे त्वरित निकालात काढणे शक्य होत नाही

(१) अत्यंत अपुरा अधिकारी व कर्मचारी वर्ग—तपासणी समितीचे काम जवळ-जवळ न्यायालयात चालणाऱ्या प्रकरणां-सारखे असते. त्यामुळे निष्णात व पुरेसा अधिकारी व कर्मचारी वर्ग असे आवश्यक आहे.

(२) जी प्रकरणे न्यायप्रविष्ट होतात, त्या प्रकरणांमध्ये तपासणी समिती म्हणजेच पर्यायाने शासनाची वाजू मांडण्यासाठी निष्णात वकील देणे अत्यंत आवश्यक असते.

(३) अनवधानाने झालेला पत्रव्यवहार नामसादृश्याचा फायदा घेऊन काही जातींनी शासनाकडे पत्रव्यवहार केला. जाति-जमाती यामधील भेद लक्षात न आल्यामुळे आपल्या जातीचा समावेश अनुसूचित जमातीत करण्यात आला आहे, असे अनवधानाने कळविले गेले. वास्तविक एखाद्या जातीचा समावेश अनुसूचित जमातीमध्ये करण्याची वाव ही राज्य शासनाच्या कक्षेत येत नाही.

(४) अनुसूचित जमातीची फार मोठ्या प्रमाणात प्रगती झाल्याचा निर्माण करण्यात येणारा आभास वास्तविक ज्या प्रमाणात अशा प्रकारचा आभास निर्माण करण्यात येतो, तो वस्तुस्थितीशी पूर्णतः विसंगत आहे. अनुसूचित जमातीची काहीच उन्नती ही निश्चित झाली. परंतु खोट्या लोकांनी निर्माण केलेल्या आभासापेक्षा फार कमी ही उन्नती आहे. आदिवासीपैकी जी कुटुंबे शिक्षित होऊन पुढे आली आहेत अशी कुटुंबेसुद्धा आपल्या जमातीविषयीची माहिती देतात व जमातीच्या विशिष्ट काही चालीरीती अद्यापही पाळतात, की ज्यामुळे ते त्या जमातीपैकीच आहेत याबद्दलची खात्री पटू शकते. या-उलट मासलेवाईक उत्तरे दिली जातात. उदा.—जर एखाद्याने गोंड या अनुसूचित जमातीचा असल्याबद्दलचा दावा केला तर साहजिकच त्यास गोत्र, “देवपद्धती” म्हणजे काय असे विचारले जाते. याची अशी उत्तरे मिळतात की, आम्ही देव मानित नाही. “देवपद्धती” आमच्यात नाही. गोंड जमातीची व्यक्ती कितीही शिकली तरी

किती देवे तुम्ही आहात? असे विचारल्या-वर पटकन् सांगिल की, मी, ३, ४, ५, ६, ७ यापैकी कोणत्या तरी एका “देवपद्धतीचा” आहे.

(५) क्षेत्रबंधन उठविण्यासंबंधीचा, १९७६ चा कायदा येण्यापूर्वी १९५६ ते १९७६ या कालावधीत अनेक जमातींना-विशिष्ट क्षेत्रात अनुसूचित मानले होते. म्हणजेच त्यांच्यावर क्षेत्रबंधन होते. क्षेत्र-बंधन याचा अर्थ असा की, विशिष्ट भागात राहणाऱ्या विशिष्ट जमाती या अनुसूचित जमातीमध्ये गणल्या जात. केंद्र तसेच राज्य शासनाच्या असे निदर्शनास आले की, काही कुटुंबे अनुसूचित जमातीची असली तरी क्षेत्रबंधनाच्या बाहेर राहात असल्या-मुळे त्यांना अनुसूचित जमातीचे फायदे मिळत नाहीत. न्यायाच्या तृष्टीने हे योग्य नव्हते व अशा लोकांना जरी ते क्षेत्र बंधनाच्या बाहेर राहात असले तरी त्यांना अनुसूचित जमातीचा फायदा मिळावा या एकमेव उद्देशाने केंद्र शासनाने १९७६ चा क्षेत्रबंधन उठविण्याचा कायदा केला. गैर आदिवासी जाति-जमातीपूर्वी कधीही अनुसूचित क्षेत्रात नव्हत्या, त्यांचा कधीही क्षेत्रबंधनात असलेल्या जमातीशी बेटो व्यवहार नव्हता, असे लोक नामसादृश्याचा फायदा घेऊन आपण अनुसूचित जमातीचा असल्याबद्दलची बतावणी करतात. परंतु चौकशीचे वेळी अथवा मुलाखतीचे वेळी मूळ जमातीशी कोणत्याही प्रकारचा संबंध नसल्याचे दिसते व त्यांच्या जाति-जमातीचे मूळ कूळ, कुळाचार, बोलीभाषा, चालीरीती इत्यादी वेगळेच असल्याचे दिसून येतात.

(६) असहकार-तपासणी समितीचे काम उमेदवाराकडून मिळणाऱ्या सहकार्यावर फार मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे. बहुतांशी प्रकरणात तपासणी समितीकडे आवश्यक असलेली कागदपत्रे पाठविली जात नाहीत. कारण अशी कागदपत्रे सादर करणे ती कागदपत्रे उमेदवाराने केलेला जमातीचा दावा सिद्ध करण्यासाठी पोषक नसल्यामुळे अडचणीचे असते. याउलट उमेदवाराला

पोषक असलेली कागदपत्रे व विशेषत अलोकडील काळातील कागदपत्रे की, ज्यात जाती फेरफार करून लावलेल्या असतात, अशीच कागदपत्रे दाखविली: जातात. मुलाखतीच्या वेळी वडिलांचे शिक्षणाविषयी माहिती विचारली असता काही प्रकरणांमध्ये वडील अशिक्षित आहेत असे सांगण्यात येते. त्यामुळे साहजिकच वडिलांच्या शालेय कागदपत्रांची चौकशी करणे दुरापास्त होते. केलेल्या तपासाअंती त्यांच्या शाळेच्या रेकॉर्डमध्ये त्यांच्या जातीची नोंद उमेदवाराने दावा केलेल्या जातीपेक्षा भिन्न असते.

(७) ज्या जातीची व जमातीची नावे सारखीच आहेत अशा जातीच्याबाबतीत कागदपत्रांची पुरावे देणे शक्य होत नाही. अशा प्रकरणांमध्ये जाति-जमातीच्या चाली-रीती, रुढी, परंपरा, देवदेवता, लग्नसंबंध, भाषा, नातीगोती, इत्यादी बाबी लक्षात घेऊन निर्णय घ्याव्यास पाहिजेत. जाति-जमातीच्या जीवनवैशिष्ट्यांचे बारकावे लक्षात घेतले पाहिजेत, जाति-जमातीच्या पूर्वपीठिका लक्षात घेतली पाहिजे. परंतु सर्व स्तरावरती आज असे घडत नाही. हे न होण्यास अन्यही कारणे असू शकतात. परिणाम मात्र एकच होतो की, जे गैर-आदिवासी आहेत, नकली आहेत त्यांना आदिवासी म्हणून गणले जाते. पर्यायाने खऱ्या आदिवासींचे मात्र नुकसान होते.

वरील सर्व गोष्टींचा साकल्याने विचार केल्यास, तपासणीचे काम जास्त विस्तृत करून, त्याकरिता पुरेशी यंत्रणा त्वरित निर्माण करणे अत्यंत आवश्यक आहे असे केल्यास, आज जो आदिवासींच्या नावावर खर्च होतो परंतु तो खऱ्या आदिवासींपर्यंत पोहोचत नाही, तो थांबेल. तसेच गैर किंवा नकली आदिवासींकडून खऱ्या आदिवासींचे शोषण व पिळवणूक मोठ्या प्रमाणात थांबविता येईल. प्रमाणपत्रांची तपासणी आवश्यक आहे, ही वाव सर्वोच्च न्यायालयांनी वेळोवेळी मान्य केली आहे व तशा मार्गदर्शक सूचनाही दिलेल्या आहेत.

आदिवासी साहित्य आदिपुत्रांच्या वनवास मुक्तीचे शस्त्र ठरावे

प्रा. विनायक तुकाराम

(जव्हारच्या आदिवासी साहित्यिक शिबिरातील विचार)

ठाणे जिल्ह्यातील जव्हार येथे दिनांक २६ ते २९ फेब्रुवारी, १९८८ रोजी "आदिवासी साहित्यिक प्रशिक्षण शिबिर" आयोजित करण्यात आले होते. महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे ह्या संस्थेच्या रौप्य महोत्सवी वर्षात हे शिबिर घेण्यात आले होते. जव्हार येथील कला व वाणिज्य महाविद्यालयाचे प्राचार्य, डॉ. भा. व्यं. गिरधारी ह्यांच्या सहकार्याने महाविद्यालयाच्या प्रांगणात हे संपन्न झाले. गोंडवन, सह्याद्री व सातपुडा ह्या तीनही पहाडी आदिवासी भागातील आदिवासी कवी, लेखक ह्या शिबिराला उपस्थित झाले होते, हे विशेष होय.

२६ फेब्रुवारीला शिबिराला सुस्वात झाली. पुणे येथील सुप्रसिद्ध दैनिक "केसरी"चे संपादक श्री. डॉ. शरच्चंद्र गोखले ह्यांनी दीप प्रज्वलित करून शिबिराचे उद्घाटन केले. जव्हार येथील सुप्रसिद्ध वकील अॅड. राजारामजी मुकणे हे कार्यक्रमाच्या अध्यक्षस्थानी होते. आदिवासींच्या इतिहासाचे गाढ अभ्यासक व संस्थेचे संचालक डॉ. गोविंद गारे हे प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित होते. महाविद्यालयाचे प्राचार्य व शिबिराचे संयोजक, डॉ. भा. व्यं. गिरधारी ह्यांनी उपस्थित पाहुण्यांचे स्वागत केले. श्री. श्रीनिवास कर्वे ह्यांनी प्रास्ताविक भाषण केले. आपल्या भाषणात त्यांनी ह्या शिबिराच्या आयोजनामागील उद्देश स्पष्ट केला व आदिवासी साहित्यिकांवर असलेल्या सामाजिक जबाबदारीची जाणीव उपस्थितांना करून दिली.

आदिवासींच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाच्या अंतःप्रवाहाची उकल करून त्यांचे जतन करण्याचे आवान डॉ. गोखले

यांनी उपस्थितांना केले. आपल्या ओघवती भाषेत व प्रभावी शैलीत ते म्हणाले, "लेखकांनी शब्दांच्या नादात गुंतून जाऊ नये. उत्कट अनुभव, मग ते वैयक्तिक असोत की सामाजिक असोत, आपण रोजच्या व्यवहारात अनुभवतो याला दृष्टी लागते. अनुभवाला पंख फुटावेत, सर्वसाक्षी वाचक व श्रोता हा आपल्या मनातील अनसूत भाव आहे. उत्कट व जिवंत अनुभव ओळखण्याची क्षमता साहित्यिकांकडे असली पाहिजे." आदिवासी आणि दलित साहित्याविषयी आपली भूमिका स्पष्ट करताना ते म्हणाले, "आदिवासींना सांस्कृतिक वारसा आहे. दलितांना तो नाही. दलितांभोवती आणि आदिवासींभोवती असलेली सांस्कृतिक चौकट यात फरक आहे. आदिवासींचे साहित्य एक नाही. महाराष्ट्रात एकूण ४७ आदिवासी जमाती आहेत व त्यांच्या १२ समृद्ध बोलीभाषा आहेत. ह्या भाषेमधील वाङ्मय विपुल आहे. त्यामुळे ह्या भाषांचे व्याकरण तयार व्हावे, त्यांचा सांस्कृतिकोप तयार व्हावा, आदिवासींच्या लोकसाहित्याची, चित्रकलेची व अस्मितेची दखल आदिवासी साहित्यिकांनी घेतली पाहिजे. एकंदरीत दलित साहित्याच्या वळणावर न जाता स्वतंत्रपणे आविष्कार व्हावा. आपली शैली व वळण स्वतःच शोधले पाहिजे. माणुसकी जाणण्याचे व माणूस जागा करण्याचे व्रत स्वीकारले पाहिजे."

शिबिराचे प्रमुख पाहुणे व संस्थेचे संचालक, डॉ. गोविंद गारे ह्यांनी आपल्या भाषणात भद्रावतीच्या पहिल्या आदिवासी साहित्य संमेलनाचा गौरवपूर्ण शब्दात उल्लेख केला आणि किनवट येथील तिसऱ्या आदिवासी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद भूषविल्यानंतर आपणही आपल्या भागात साहित्यिक कार्यक्रम घ्यावा अशी स्फूर्ती

मिळाली, हे त्यांनी स्पष्ट केले. आपल्या अभ्यासपूर्ण भाषणात ते म्हणाले, "आदिवासी कवि-लेखकांनी आपल्या वैयक्तिक दुःखापेक्षा सामाजिक दुःखाला साहित्यात न्याय द्यावा. ह्या लेखनाला आदिवासींच्या वेदनेचा स्पर्श ठाऊक असला पाहिजे. आदिवासी साहित्यात त्यांच्या जीवन वास्तवाचे दर्शन घडले पाहिजे. त्यांचे समृद्ध सांस्कृतिक दालन आहे, बोलीभाषा आहेत, लोकसाहित्य आहे. ह्या सर्वांचे संकलन व प्रकाशन झाले पाहिजे. आदिवासी साहित्यातून लोकसाहित्याचा अमूल्य ठेवा आपण सर्वांनी जपला पाहिजे. आदिवासींचे लोकसाहित्य हा आदिवासी साहित्याचा अविभाज्य घटक या दृष्टीने त्याचा विचार झाला पाहिजे".

धुळे जिल्ह्यातील प्रथितयश कवी श्री. वाहरू सोनवणे ह्यांच्या "गोधड" ह्या काव्यसंग्रहाला महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा मराठी साहित्यातील श्रेष्ठ "कुसुमाग्रज पुरस्कार" मिळाल्याबद्दल त्यांचा डॉ. गोखले ह्यांचे शुभहस्ते संस्थेच्या वतीने सत्कार करण्यात आला. सत्काराला उत्तर देताना वाहरू सोनवणे ह्यांनी सर्वांचा आशीर्वाद व लोभ हेच ह्या माझ्या यशाचे गमक होय, अशा आशयाचे उद्गार काढले. सर्वांच्या आग्रहास्तव ह्या काव्यसंग्रहालातील काही निवडक कविताही त्यांनी ह्या वेळी सादर केल्या.

कार्यक्रमाचे अध्यक्ष, अॅड. राजाराम मुकणे ह्यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणात खालील मोलाचे विचार मांडले. ज्यांचे ह्या देशात पूर्वीपासून वास्तव्य आहे, त्यांच्याच साहित्याला विलंब लागत आहे. साहित्य ही मनाची निर्मिती आहे. ते माणसासाठी आहे. माणूस साहित्यासाठी नाही. आदिवासी साहित्यिकांनी सामाजिक बांधिलकीची

जाणीव अव्याहृतपणे ठेवली पाहिजे. समाजातीलच जे लोक समाज बांधवांचे शोषण करतात त्यांच्याबद्दल साहित्यातून लिहिले पाहिजे. साहित्यातून मनाला आनंद देण्याऐवजी समाजाला आनंद द्यावा.

कार्यक्रमाचे संचालन श्री. श्रीनिवास कर्वे, पुणे यांनी केले तर श्री. सुधीर जोग ह्यांनी उपस्थितांचे आभार मानले... पसायदानानंतर हा उद्घाटन सोहळा संपल्याचे जाहीर करण्यात आले.

सत्र दुसरे

कार्यक्रमपत्रिकेनुसार दुपारी ४ ते ५ च्या दरम्यान दुसऱ्या सत्राला सुरुवात झाली. या सत्रात "काव्यलेखन" ह्या विषयावर श्रीपाद जोशी, नागपूर ह्यांनी नवोदित आदिवासी कवींना मार्गदर्शन केले. "कथा-लेखन" ह्या विषयावर श्रीमती मंदाकिनी भारद्वाज व श्री. चंद्रकांत वर्तक ह्यांचे व्याख्यान होणार होते. परंतु ते उपस्थित न झाल्यामुळे हा कार्यक्रम रद्द करण्यात आला रात्री ९.०० वाजता कविसंमेलनाला सुरुवात झाली. ह्या कविसंमेलनाचे अध्यक्ष आदिवासीतील उदयोन्मुख कवी श्री. भुजंग मेश्राम हे होते. जव्हार येथील सुप्रसिद्ध कवी श्री. भाऊ विशे ह्यांनी वेधक संचालन केले. सर्वश्री. वाहरू सोनवणे, भुजंग मेश्राम, प्रा. विनायक तुमराम, कृष्णाजी मरसकोल्हे गुरुजी, विठ्ठलराव कल्लाके गुरुजी, सी. संवजा मेश्राम, उषाकिरण आत्राम, श्री. सुभाष आडे, लक्ष्मण-राव टोपले, ह्या व इतर २२ कवींनी ह्या कविसंमेलनात भाग घेतला. जवळ-जवळ चार तास चाललेल्या या संमेलनास नव्या जुन्या कवींच्या काव्यप्रतिभेचा परिचय झाला. अशा प्रकारे शिबिराचा पहिला दिवस पार पडला.

दुसरा दिवस : सत्र पहिले

शिबिराच्या दुसऱ्या दिवशी म्हणजे २७ फेब्रुवारी, १९८८ रोजी, शनिवारला सकाळी ९.०० वाजता पहिल्या सत्राला सुरुवात झाली. "कांदबरी लेखन" ह्या विषयावर श्रीमती मंदाकिनी भारद्वाज ह्यांनी

कांदबरी लेखनासंबंधी अभ्यासपूर्ण मार्गदर्शन केले. आपल्या त्या भाषणात म्हणाल्या, "कांदबरी हे शास्त्र नाही, कला आहे. कला व शास्त्राचे मिश्रण आहे. अनुभव, वाचन, अवलोकन व प्रवास जर जीवनात असेल तर कल्पनाशक्ती उत्तुंग होते. भाषा, आणि संवाद ही लेखकांची निर्मिती असते. ही भाषा सर्वांना कळली पाहिजे. कांदबरीची पाश्र्वभूमी वातावरण निर्मिती व विषय अगोदर व त्यानंतर मांडणी करावी. कांदबरीत काल्पनिकता असण्यापेक्षा माणसा-माणसातील संबंधांचे वास्तव चित्रण असावे". सुप्रसिद्ध कवी श्री. म. पां. भावे, हे "लोकसाहित्याचे जतन आणि संवर्धन" ह्या विषयावर बोलताना म्हणाले, "मौखिक परंपरेने आजपर्यंत टिकून राहिलेल्या लोकसाहित्याचे दालन फार समृद्ध आहे. तो एक फार मोठा ठेवा आहे. प्रत्येक जातीच्या लोकसाहित्यात विविधता आढळते. हे अलिखित लोकसाहित्य संकलित करून त्याचे जतन करण्याचे काम सुशिक्षित लोकांनी करावे. हे काम कठीण व अडचणीचे आहे. त्यासाठी वेळ देणे गरजेचे आहे. हे संवर्धन ह्यासाठी महत्त्वाचे आहे की, लोकसाहित्य ज्या समाजाचे असेल, त्या समाजातील लोकांनी भोगलेल्या सुखदुःखाचे प्रतिबिंब त्यात उमटलेले असते".

नाट्य व काव्यरसिक, श्री. भि. शि. शिंदे ह्यांनी "दलित व आदिवासी रंगभूमी" या विषयावर मार्गदर्शन केले. ते म्हणाले, "माणसाचे जीवन मुळातच एक नाटक आहे. ह्या देशात दोन प्रवाह आहेत. नागरी ग्रामीण लोकरंगभूमी व प्रस्थापितांची रंगभूमी ह्या दोघांचाही प्रवास समांतर आहे. लोक-जीवन आणि प्रस्थापितांचे जीवनच मुळात वेगळे आहे. जाणवा अलग आहेत. दलित आदिवासींनी आपली अस्मिता जागृत करावी. मी कोण आहे? माझे समाजात काय स्थान आहे? मी समाजाच्या व्यथा वेदना वेशीवर टांगू शकतो काय? आमचे शोषण करणारा कोण? माझ्या संवेदना समस्या कोणत्या? मला कुठे जायचे आहे?

ह्या सगळ्या प्रश्नांची उत्तरे आपल्या साहित्यात असली पाहिजेत. वास्तवाचे चित्रण त्यात झाले पाहिजे".

सत्र दुसरे

दुपारच्या सत्रात "चरित्रलेखन" ह्या विषयावर डॉ. वसंत बोरगावकर ह्यांनी मोलाचे मार्गदर्शन केले. त्यांनी बाराव्या शतकापासून इतर आजपर्यंतच्या चरित्र-लेखन कार्याचा आढावा घेतला. ते म्हणाले, "जीवन जगण्यासाठी असून मृत्यू अटळ आहे. आपण कसे जगलो हे सांगण्याची प्रक्रिया म्हणजे चरित्र व आत्मचरित्र होय. समाजासाठी अहर्निश झटणाऱ्या लहान परंतु सेवाभावी कार्यकर्त्यांचे चरित्र जरी लिहिल्या गेले तरी ते प्रेरणादायी ठरू शकते. चरित्रकार व्यक्ती परत आणून देऊ शकत नाही. व्यक्ती गेल्यानंतरही चरित्र लिहून पुन्हा त्या व्यक्तीला नवीन जन्म द्यावयाचा असतो."

यानंतर "लोकसाहित्याचे जतन व संवर्धन" ह्या विषयावर आदिवासींच्या लोकसाहित्याचे रसिक व अभ्यासक डॉ. भाऊ मांडवकर, कळंब यांनी मौलिक मार्गदर्शन केले. लोकसाहित्याची व्याख्या सांगून आदिवासींचे लोकसाहित्य किती प्राचीन व समृद्ध आहे, ह्यावर प्रकाश टाकताना ते म्हणाले, "आदिवासींचे लोकसाहित्य विपुल आहे. त्यामुळे लोकसाहित्याचा वसा घेऊनच आपण लिखाणास सुरुवात करावी, आपले साहित्य उपेक्षित आहे, असे समजू नका. जुन्यांच्या आधारावरच नवनिर्मिती करायची आहे. तुम्हाला संस्कृतीचा संपन्न वारसा लाभला आहे. जागरूकतेने तो पुढे चालविला पाहिजे".

त्यांनी बृहत्कथेची निर्मितीही सांगितली व त्या कथांचे बीज आदिवासी जीवनात कुठे व कसे रोवले जाते आहे हे सुलभतेने पटवून दिले. एकंदरीत त्यांचे मार्गदर्शन म्हणजे उपस्थितांना आदिवासींच्या लोकसाहित्याचा चिरस्मरणीय मेजवानीच होती. रात्री. ९.०० वाजता "कथाकथन" ह्या विषयावर श्री. अशोक जोशी ह्यांनी

मार्गदर्शन केले आणि कथाकथनही केले. ह्या कथाकथन कार्यक्रमाचे संचालन जव्हार येथील साप्ताहिक "कालतरंग" चे संपादक श्री. दयानंद मुकणे ह्यांनी केले. ह्या वेळी श्री. सुनील सोनावणे ह्यांनी पाहुण्यांचा परिचय करून दिला. ह्या कार्यक्रमात श्री. भुजंग मेश्राम ह्यांनी "रैनी" ही कथा सादर केली तर आदिवासी कवयित्री कु. उषाकिरण आत्राम ह्यांनी "डुंग" ही हृदयस्पर्शी कथा सांगून श्रोत्यांना गंभीर केले. श्री. कृ. गो. मरसकोल्हे ह्यांनी "गुरुजी" ही कथा सादर केली तर श्री. विठ्ठलराव कन्नारे गुरुजी यांनी 'खोबराभेट्यांच्या कुशीत' ही गोंडांच्या 'ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर आधारलेली कथा सांगितली. श्री. भाऊ विशेष ह्यांनीदेखील कथा सादर केली. ह्या वेळी कविसंमेलनही झाले. त्यात प्रा. विनायक तुमराम, सी. सिधुताई अंबिके ह्यांनी आपल्या निवडक कविता सादर केल्या. श्री. भि. शि. शिंदे ह्यांनी मूकनाट्य सादर केले. कथाकथन आणि कविसंमेलन संपल्यानंतर श्री. सुनील सोनावणे यांनी आभारप्रदर्शन केले. अशा रीतीने शिबिराचा दुसराही दिवस पार पडला.

तिसरा दिवस : सत्र पहिले

शिबिराच्या तिसऱ्या दिवशी म्हणजे १८ फेब्रुवारी, १९८८ रोजी रविवारला सकाळी ९.३० वाजता पहिल्या चर्चासत्राला सुरुवात झाली. ह्या चर्चासत्रात सी. सिधुताई अंबिके, कोसवाड ह्यांनी भाग घेतला. त्या म्हणाल्या, "आदिवासी साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यावर प्रथम प्रेम करावे. मी आता आदिवासी भगिनींची नातेवाईक झाले आहे".

त्यांनी आदिवासींच्या लोकगीतं लभावसौंदर्य उकलून दाखविले आणि आदिवासींची लोकगीते किती रससंयुक्त, उद्बोधक व उत्प्रेरेक आहेत, हे पटवून दिले. या वेळी भाऊबहिणीची गाणी, होलिका-देवीची गाणी, बालगीते आणि प्रौढ गीते स्वतः त्यांनी गाऊन दाखविली व उपस्थितांना मंत्रमुग्ध केले. ह्यानंतर "आदिवासी

साहित्याच्या प्रेरणा, स्वरूप व दिशा" ह्या विषयावर परिसंवाद झाला. सर्वश्री. प्रा. विनायक तुमराम, भुजंग मेश्राम, व मारोती कुळमेथे ह्यांनी ह्या परिसंवादात भाग घेतला. वैचारिक मंथनाच्या दृष्टीने हा परिसंवाद रंगला. श्रोत्यांचाही भरपूर प्रतिसाद ह्या वेळी मिळाला. आपली मते मांडताना आदिवासींचे विद्रोही कवी श्री. भुजंग मेश्राम म्हणाले, "दलित आणि दलित साहित्यापेक्षा आदिवासी साहित्याचे वेगळेपण जाणविते. व्यवस्थेच्या अंतर्गत वावरणाऱ्या गोंड, परधान, कोलाम ह्या आदिम जमातींचा विचार दलित साहित्यात केलेला नाही. म्हणून आदिवासी साहित्याचा हा प्रपंच आहे. केवळ आदिवासी साहित्यिकांनी लिहिले म्हणजेच ते आदिवासी साहित्य होय असे नाही, तर ते कोणीही लिहू शकतात. आमच्यावर ज्या संशोधकांनी लिहिले म्हणजेच ते आदिवासी साहित्य होय, असे नाही तर ते कोणीही लिहू शकते. आमच्यावर ज्या संशोधकांनी लिहिले आहे त्याची दखल घ्यावी लागेल. जाणिवेच्या पातळीवरून जे आदिवासी साहित्य प्रवास करीत आहे त्याला योग्य दिशा मिळावी, सर्वांग सुंदर अभिव्यक्ती व्हावी, आम्हाला राष्ट्रीय प्रवाहातून दूर जायचे नसून साहित्यातून राष्ट्रीयता वृद्धिंगत करायची आहे".

आकाशवाणी नागपूरचे उद्बोधक श्री. मारोती कुळमेथे ह्यांनी विषय प्रतिपादन करताना खालील विचार मांडले.

"आमची संस्कृती उच्चभ्रूंच्या दारात भिकाऱ्यासारखी उभी आहे. आम्हाला स्वतःची मुक्ती स्वतःच करावी लागेल. शत्रू आणि मित्र ओळखण्याची ही वेळ आहे".

आदिवासी साहित्याची चळवळ केवळ सूडाचा प्रवास ठरू नये, असे स्पष्ट मत प्रा. विनायक तुमराम यांनी व्यक्त केले. श्री. कर्वे यांनी आभार प्रदर्शन केले व पहिल्या सत्राची सांगता झाली.

सत्र दुसरे

दुपारच्या सत्रात "साहित्य व समाज" या विषयावर प्रा. शरद कुलकर्णी, पुणे ह्यांनी प्रभावी मार्गदर्शन केले. साहित्य आणि समाज ह्यांचा अन्वय्य संबंध सांगून आदिवासी जीवनाचे वास्तव चित्रण आदिवासी साहित्यात व्हावे, असे मत त्यांनी व्यक्त केले, ते म्हणाले,

"विद्रोहाकडे सूड म्हणून नाही तर आसूड म्हणून पाहिले पाहिजे. आदिवासी साहित्याला भौगोलिकतेमुळे समृद्धी आहे, आदिवासींच्या जीवनावर लिहिलेले जे साहित्य ते खरे मग ते कोणीही लिहो. आदिवासींचे साहित्य बरेचसे सहानुभूतीतून लिहिले गेले आहे. अनुभूती व सहानुभूतीतून भावना निर्माण होते. मात्र ह्या दोघांमध्ये फरक आहे. अनुभूती ही बंड, विद्रोह निर्माण होते. आदिवासी साहित्याला विस्तृतीकरण करावयाचे आहे. व्यापक व्हावयाचे आहे. जीवनाला वेगवेगळी आव्हाने आहेत. तेव्हा साहित्यात त्यांचे प्रतिबिंब उमटावे. आदिवासी चळवळीचेसुद्धा विविध स्वरूपात दर्शन व्हावे. आदिवासींवर सांस्कृतिक आक्रमणे फार मोठ्या प्रमाणावर झाली आहेत, त्याची शहानिशा आदिवासी साहित्यातून झाली पाहिजे. आदिवासींचे जीवन साहित्यात परावर्तित झाले पाहिजे. अधिक वास्तव चित्रण झाले पाहिजे. तरच हे खरे आदिवासी साहित्य ठरेल. आरडा-ओरडीने काम होणार नाही. शांततेने होईल". ह्यानंतर आदिवासी कवी, श्री. वाहूर सोनावणे यांनी आपल्या अस्सल शैलीत आदिवासी संस्कृती व लोकसाहित्याचे दर्शन घडविले. ह्या वेळी त्यांनी "गोधड"-मधील "स्टेज" ही कविता सादर करून श्रोत्यांची मने जिंकून घेतली. रात्री १०.०० वाजता कापरीच्या पाड्यावरील आदिवासींची पारंपरिक लोकनृत्ये सादर करण्यात आली. प्रेक्षकांच्या मनाचा ठाव घेणारी ही नृत्ये होती. अशा रीतीने शिबिराच्या तिसरा दिवस पार पडला.

चौथा दिवस : समारोप

शिबिराच्या शेवटच्या दिवशी म्हणजे २९ फेब्रुवारी १९८८ रोजी सोमवारला सकाळी ९.४५ वाजता चर्चासत्राला सुरुवात झाली. श्री. आवारी गुरुजी, पेठ ह्यांनी आपले विचार व्यक्त केले. त्यानंतर प्रसिद्ध नाटककार, श्री. शाम फडके ह्यांनी आकाशवाणीसाठी एकांकिका कथा लिहाव्यात ह्यासंबंधी मोलाचे मार्गदर्शन केले. त्यांच्याच अध्यक्षतेखाली ह्या प्रशिक्षण शिबिराचा समारोप झाला. चार दिवस चाललेल्या या मार्गदर्शनाविषयी श्री. रत्नम गोटले, मरसकोल्हे गुरुजी, लक्ष्मणराव टोपले, इत्यादींनी आपले मनोगत व्यक्त केले. श्री. श्रीनिवास कर्वे यांनी आभार प्रदर्शन केले व या यशस्वी आणि ऐतिहासिक शिबिराची सांगता झाली.

संस्था परिचय

TRIBAL YOUTH HOME INDUSTRY TRUST

Tribal Youth Home Industry Trust is a non-political registered Trust that works to help the tribals, its main objectives are.

- * To establish intensive training programme in hinterlands for tribal men and women, to inculcate general awareness, modern outlook and prepare them effectively to compete with the more advanced, enterprising and clever immigrants.
- * Upgrade the skills of tribals through training tribal young men and women on on-the job industrial training.
- * Impart technical training which is directly related to the skills specifically required by the local industry in the area.
- * Provide entrepreneurial training to tribal men and women to establish mini and small industries involving labour intensive low technology mass consumption items for industry and urban demand.
- * Establish marketing support to provide linkage with the industry, tribal development corporations, government and consumer co-operatives.
- * Provide extension service for improving agricultural production in tribal hinterlands.
- * Identify tribal craftsmen and organise traditional handicraft production and its marketing.

ग्रंथ-परिचय

आदिवासी योजनांचा विस्तृत उद्घापोह

“महाराष्ट्र आदिवासी दर्शन” चा ग्रंथ स्वरूपातील चौथा वार्षिक अंक हा “आदिवासी योजना विशेषांक” म्हणून प्रकाशित झाला आहे.

आदिवासी समाजाच्या शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आरोग्य अशा सर्वांगीण पातळीवरील प्रश्न सोडविण्यासाठी शासनाने विविध योजना आखल्या आहेत. त्या सर्व योजनांची त्रोटक स्वरूपात माहिती व त्यांचा लाभ उठविण्याचा मार्ग कसा चोखाळावा याची माहिती यात संकलित केलेली आहे.

शासनाने योजना आखल्या, त्यांची अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा कामाला लागली, परंतु तिची नाळ त्या घटकाशी जुळलीच नाही. आदिवासी मुळातच भिन्ना आणि लाजाळू, त्यात नोकरीसाठी अरेरावी पाहून त्यांच्या अंगावर दरकन काटा उभा राहतो. आदिवासी भागात दळणवळणाच्या अपुऱ्या सोयी, ऋयशक्तीच्या अभावी तो प्रसिद्धीची माध्यमे खरेदी करू शकत नाही आणि प्रसिद्धी माध्यमेही या विषयाकडे लक्ष देतात असे वाटत नाही. याचा परिणाम असा झाला की या योजना त्याला समजल्याच नाहीत. मूठभर सत्ता आणि संपत्तीची विपुलता असणाऱ्या अशा आदिवासी समाजातील उच्चस्तरातील बेरकी पुढाऱ्यांनी व बिगर आदिवासींनीच त्यांचा या ना त्या प्रकारे फडशा पाडला. खरा आदिवासी उपाशीच राहिला.

या पार्श्वभूमीवर आदिवासी नागरी सहकारी पतसंस्था, पुणे यांनी प्रकाशित केलेल्या या अंकाचा प्रयोग खरोखरच अत्यंत स्तुत्य आहे. आज काळाची गरज म्हणून शासनाच्या विविध योजना कोणत्या आहेत? त्यांची पार्श्वभूमी काय? त्यांचा उद्देश काय? त्यांचे फायदे काय? त्या कशा

राबविल्या जातात? कोणामार्फत राबविल्या जातात? त्या घेण्यास कोण पात्र आहे? त्यासाठी कोणकोणती कागदपत्रे माहिती कशी जमा करावी? अर्ज कोणाकडे सादर करावा? यासंबंधी मित्रत्वाच्या नात्याने सल्ला, माहिती मिळण्याची व वडिलकीच्या नात्याने मार्गदर्शन लाभण्याची गरज होती, ती या अंकाने भागविली आहे.

या अंकाचे सोयीनुसार दोन भाग पाडले असून पहिल्या भागात एकूण २३ प्रकरणे आहेत. त्यात विविध खात्यांमार्फत राबविल्या जाणाऱ्या जवळजवळ १२५ योजनांची माहिती संकलित केलेली आहे. प्रामुख्याने (१) आदिवासी विकास विभागाच्या योजना, (२) आदिवासी विकास महामंडळाच्या योजना, (३) जमीन व शेती विकास, (४) फळबाग व फुलझाडे वाढीसंबंधी, (५) शैक्षणिक विकास, (६) आदिवासींच्या जमिनीची सोडवणूक, (७) नोकरीसाठी नाव नोंदणी, (८) मत्स्य-व्यवसायास मदत, (९) न्युक्लियर बजेट-च्या विविध योजना, (१०) आदिवासी सहकारी संस्थांच्या योजना, (११) ग्रामीण विकास, (१२) वीजपुरवठा, (१३) आरोग्यविषयक, (१४) राष्ट्रीयीकृत बँका आणि भूविकास बँकांमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना, (१५) समाज-कल्याण विभागाच्या शैक्षणिक सुविधा, (१६) धरणग्रस्त विस्थापितांचे पुनर्वसन, (१७) अनुसूचित जाति-जमातींना कायदे-विषयक मोफत सहाय्य, (१८) आदिवासीं-साठी वनसवलती, (१९) पशु-पक्षी, गार्ड म्हशी संवर्धन, (२०) दुग्धव्यवसाय विकास विभागाच्या योजना, (२१) मृद संधारण (जमीन सुधारणा), (२२) जिल्हा औद्योगिक केंद्राच्या योजना, (२३) जिल्हा औद्योगिक केंद्रांची माहिती व इतर विकास महामंडळाच्या योजना, (२४) जिल्हा

परिषदांच्या योजना इ. संबंधीच्या विषयाची माहिती व या खात्यांमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांचा त्यात समावेश आहे.

अंकाच्या दुसऱ्या भागात परिशिष्टे जोडली असून एकंदरीत २२ विविध प्रकार-च्या योजनांसाठी आवश्यक असणाऱ्या फॉर्मचे नमुने दिलेले आहेत. ह्यामध्ये प्रामुख्याने (१) आश्रमशाळा प्रवेशासाठी अर्ज, (२) शासकीय मागासवर्गीय वसति-गृह, प्रवेश-पत्रिका, (३) विद्युत मोटार पंप ऑईल इंजिन मिळविण्यासाठी करावयाचा अर्ज, (४) वीजपुरवठा करण्याकरिता करावयाचा अर्ज, (५) खावटी कर्ज मिळविण्याबाबत अर्ज, (६) गोबर गॅस सबसिडीसाठी करावयाचा अर्ज, (७) गोबर गॅस कर्ज मंजूरीसाठी करावयाचा अर्ज, (८) पीक संरक्षण अवजारे सवलतीवर मिळण्या-साठी अर्ज, (९) आदिवासी उमेदवारां-साठी नोकरीकरिता नाव नोंदणीचा अर्ज, (१०) कायदेविषयक सहाय्य किंवा सल्ला मिळविण्यासाठी करावयाचा अर्ज, (११) गार्ड-म्हशी खरेदीसाठी मदतीचा अर्ज, (१२) ग्रामीण विकास योजने अंतर्गत बँक कर्जासाठी करावयाचा अर्ज, (१३) मंगलोरी कौले मिळण्याबाबत अर्ज, (१४) पारंपरिक नृत्य स्पर्धेमध्ये भाग घेण्यासाठी करावयाचा अर्ज, (१५) इलेक्ट्रिक मोटार व हौद बांधण्यासाठी अनुदानाचा अर्ज, (१६) मागासवर्गीयांना चष्मे व कवळ्या पुरविण्या-साठी अर्ज, (१७) शिवण मशीन मिळण्या-साठी करावयाचा अर्ज, (१९) नैसर्गिक आपत्तींमुळे नुकसान झाल्यास घरांसाठी कौले मिळविण्यासाठी अर्ज, (२०) “आदि-वासी सेवक” पुरस्कारासाठी करावयाचा अर्ज, (२१) वारली चित्रकला स्पर्धा प्रवेशासाठी अर्ज इ. विविध प्रकारच्या फॉर्मचा समावेश असून आवश्यक तेथे

शिफारस पत्रांचेही नमुने जोडलेले आहेत. योजनेचा फायदा घेताना कोणती पूर्वतयारी करावी, शिफारसपत्रे कोणाकडून घ्यावीत, त्यात कोणता मजकूर असावा, याची तंतो-तंत माहिती मिळते.

अंकाच्या शेवटी अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती आदेश सुधारणा कायदा १९७६ (१९७६ चा १०८) मधील परिशिष्ट १ मधील भाग ९ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे अनुसूचित जमातींची यादी जोडलेली आहे. त्यामुळे आदिवासी म्हणजे नेमके कोण? याची ओळख पटते. परंतु मला असं वाटतं की, नामसाधर्म्याचा फायदा घेऊन बरेच लोक जातीची खोटी प्रमाणपत्रे सादर करून या योजना लाटतात. त्याला आळा बसावा म्हणून व अशा जमाती कोणत्या, त्याचा उल्लेख प्रत्येक जमातीच्या समोर केला असता तर बरे झाले असते. जातीची प्रमाणपत्रे देताना सावधानता म्हणून सरकारी अधिकाऱ्यांना

व गैरफायदा उपटणाऱ्यांवर लक्ष व वचक ठेवायला शासनाला व कार्यकर्त्यांना त्याचा निश्चित फायदा झाला असता.

विशेष उल्लेखनीय बाब म्हणजे आदिवासी भागात काम करणाऱ्या विंगर आदिवासी शासकीय कर्मचाऱ्यांना संस्थांना-देखील काही योजना आहेत, तसेच सामुदायिक स्वरूपाच्या योजनांमध्ये शे. २० टक्के विंगर आदिवासींना सामावून घेण्यात येते. सामाजिक समता व एकता या न्याय्य तत्त्वांचा पुरस्कार यामध्ये आहे. अशा योजनांचा देखील ऊहापोह यात केलेला आहे.

एकंदरीत हे पुस्तक फारच उपयुक्त असून प्रौढ शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट केल्यास, प्रौढांना शिक्षणात या जिव्हाळ्याच्या विषयाच्या निमित्ताने गोडी निर्माण होईल. योजनांच्या अंमलबजावणीच्या कामाला गती येईल. शिक्षणाचा उद्देशही साध्य होईल. परंतु माझ्या मते केवळ संग्रही

शोभेसाठी न ठेवता कार्यकर्त्यांनी, अभ्यासकांनी या पुस्तकावर चर्चा करावी, त्यातील उणिवा शोधायच्या, त्याची उपयुक्तता यावर विचारमंथन व्हावे. त्यातील योजनांवर चर्चा करून कालबाह्य योजना कोणत्या? आवश्यक कोणत्या? याचा विचार व्हावा. हे पुस्तक म्हणजे एक प्रकारचे बौद्धिक खाद्य आहे. एक उपयुक्त अंक नव्हे. ग्रंथ दिल्या-बद्दल संपादकाचे व प्रकाशकांचे हार्दिक अभिनंदन.

दादाभाऊ तळपे,

महाराष्ट्र आदिवासी दर्शन,

संपादक : सीताराम जोशी,

प्रकाशक : आदिवासी समाजकृती

समिती महाराष्ट्र, पुणे.

३४९ गवळीबाबा पथ,

दापोडी, पुणे, - ४११ ०१२.

(किंमत रु. ३०)

वृत्तविशेष

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेचे कार्य

(१) एकात्मिक क्षेत्र विकास कार्यक्रम कक्षामध्ये गेल्या सहामाहीत खालील संशोधन प्रकल्प हाती घेण्यात आले असून क्षेत्रीय पाहणी, सांख्यिकी माहिती संकलन व पृथक्करण अहवाल प्राप्त अशा अवस्थे-मधील विविध स्तरांवर प्रकल्प विषयांची वाटचाल चालू आहे. प्रकल्प विषय खालील-प्रमाणे :-

(१) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील. मार्च १९८८ अखेर फलोद्यान विकासाच्या योजनेची प्रगती व त्याचे मूल्यमापन.

(२) महाराष्ट्रातील वृक्षतोड अधि-नियम, १९६९ व त्याचा आदिवासीवरील परिणाम मूल्यमापन पाहणी.

(३) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत भागात नवीन प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची स्थापना—प्राथमिक पाहणी स्थान सूची.

(४) मार्च १९८८ अखेर महाराष्ट्र राज्यातील स्वयंसेवी संस्थांनी चालविलेल्या प्राथमिक व पोस्टबेसिक आश्रमशाळांची कामकाजासंबंधीची सखोल मूल्यमापन पाहणी.

(५) आदिवासी विकास महामंडळा-मार्फत राबविण्यात आलेली ठाणे जिल्ह्या-तील गवत एकाधिकार खरेदी योजना—जून १९८८ अखेर योजनेचे मूल्यमापन.

(६) सातव्या पंचवार्षिक योजना काला-वधीसाठी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रक-ल्पाचा नमुना प्रकल्प, किनवट, जिल्हा नांदेड.

(७) या शाखेने महाराष्ट्र राज्यात १९८१ च्या जनगणनेवर आधारित खालील आदिवासी ग्रामसमूह (Village clusters) व सुधारित क्षेत्र विकास खंड (माडा पॉकेट्स) काढून शासनास मंजुरीसाठी पाठविलेले आहेत.

अ.क्र.	जिल्हा	तालुका	माडा/मिनी माडा पॉकेटचे नाव
१	२	३	४
१	रायगड	(१) रोहा (२) सुधागड	(१) मिनीमाडा—खारपट्टी. (२) मिनीमाडा—रबगाव.
२	नाशिक	(३) इगतपुरी	(३) माडा—कवडदरा.
३	परभणी	(४) बसमत (५) हिंगोला	(४) मिनीमाडा—नागेशवाडी.
४	अकोला	(६) मानोरा (७) मालेगाव	(५) मिनीमाडा—धोनी. (६) माडा—कवडदरी.
५	भंडारा	(८) साकोली (९) देवरी (१०) गोरेगाव	(७) माडा—पिटेझरी.
६	चंद्रपूर	(११) नागभिड (१२) गोंडपिपरी	(८) मिनीमाडा—पांजरेपार. (९) माडा—घानापूर.

(८) अनुसूचित क्षेत्र व अतिरिक्त उपयोजना क्षेत्रात १९७१ नंतर झालेल्या नवीन गावासह सुधारित यादी तयार करण्यात आली— व ती शासनास मंजुरी-साठी पाठविण्यात आली आहे.

(९) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प (अतिरिक्त उपयोजना क्षेत्रातील)

(१) पेण, जिल्हा रायगड, (२) रामटेक, जिल्हा नागपूर, (३) देवरी, जिल्हा भंडारा, (४) चिमूर, जिल्हा चंद्रपूर या प्रकल्पांना मध्यवर्ती शासनाकडून मान्यता मिळविण्यासाठी प्रस्ताव तयार करण्यात आला आहे.

(१०) आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे या संस्थेच्या रजत जयंती महोत्सव निमित्ताने महाराष्ट्रातील “बदलते आदिवासी व आदिवासी क्षेत्राबाबतचा सांख्यिकी माहिती विशेष अंक” तयार करण्यात आला आहे.

अनुसूचित जमातीचे प्रमाणपत्र तपासणी विभागाचे वृत्तविशेष

आदिवासी विकास खात्याकडे जमातीचे प्रमाणपत्र तपासणीचे काम १९८५ पासून आलेले आहे. हे काम १९८५ पासून संस्था सातत्याने करित आलेली आहे. या कामासाठी स्वतंत्र समिती नेमलेली आहे. ही समिती वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालयात प्रवेश घेऊ इच्छिणाऱ्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांचे जमातीचे

प्रमाणपत्र तपासणीचे काम करते. शासन सेवेत अनु. जमातीसाठी राखीव असलेल्या पदावर नियुक्तीसाठी महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगामार्फत शिफारस करण्यात आलेल्या उमेदवाराच्या जमातीच्या प्रमाणपत्राची तपासणी करणे, तसेच इतर खात्यांकडून व जिल्हाधिकारी व तहसिलदार यांच्याकडून येणारी प्रकरणे तपासणे इ. कामे ही समिती करते.

मार्च १९८८ ते ऑगस्ट १९८८ या कालावधीत शैक्षणिक महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग, इतर खात्यातील, त्रिह्राधिकारी आणि तहसिलदार अशी एकूण (१५३२) प्रकरणे या कार्यालयाकडे तपासणीसाठी आली होती. त्यापैकी (२६४) वैध होती, (२०४) अवैध झाली, (७७) नस्तीबद्ध व (९८७) प्रलंबित झाली आहेत.

वृत्तविशेष

संग्रहालय

आदिवासी हस्तकलांचा नागरी भांगात प्रचार व प्रसार करण्यासाठी हस्तकला प्रदर्शने भरविण्याचा कार्यक्रम संस्थेने हाती घेतला आहे. या मालिकेतील ३ रे आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन पुण्याच्या बालगंधर्व कलादालनात दिनांक १८ मे १९८८ ते २६ मे १९८८ या कालावधीत आयोजित

करण्यात आले होते. या प्रदर्शनात खालील कलाकारांनी आपल्या हस्तकला वस्तू निर्मितीची प्रात्यक्षिके सादर केली. ह्यात (१) वारली चित्रकला, (२) सुशोभित व पारंपरिक बांबूकाम, (३) भवाड्याचे मुखवटे, (४) वेतकाम, (५) नाचणी उत्पादने, (६) धातुकाम, (७) आदिवासी वाद्ये यांचा समावेश होतो.

या प्रदर्शनाच्या काळात सुमारे ६५ हजार रुपयांच्या हस्तकला वस्तू प्रेक्षकांनी विकत घेतल्या. २५/३० हजार प्रेक्षकांनी प्रदर्शन पाहिले. या प्रदर्शनाचे निमित्ताने पावरी किरकिस नृत्य व भांगसर थाळगाणे या आदिवासी लोककलाही सादर करण्यात आल्या.

प्रशिक्षण कक्षाचे कार्यवृत्त विशेष

(एप्रिल १९८८ ते सप्टेंबर १९८८)

उपलब्ध मानव साधनसंपत्तीच्या विकासात, प्रशिक्षण व निरंतर स्थितिज्ञान (Orientation) यास अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. आदिवासी विकास विभागातील कर्मचारी व अधिकारी वर्गाची प्रशिक्षणाची जबाबदारी आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे या संस्थेवर आहे. ही जबाबदारी ओळखून, आदिवासी विकास विभागातील कर्मचारी व अधिकारी वर्गासाठी आवश्यकतेनुसार विविध प्रकारची प्रशिक्षण सत्रे/स्थितिज्ञान प्रशिक्षण सत्रे

संस्था आयोजित करित असते. संस्थेमार्फत आयोजित करण्यात येणाऱ्या बहुतेक प्रशिक्षण सत्रांच्या अभ्यासक्रमांची रूपरेषा ही निश्चित करण्यात आली असून त्यात आवश्यकतेनुसार योग्य ते फेरबदल करण्यात येतात. प्रत्येक प्रशिक्षण सत्राचा कालावधी हा त्या त्या स्तरावरील कर्मचारी/अधिकारी यांच्या प्रशिक्षणाच्या आवश्यकतेनुसार ठरविण्यात येतो. संस्थेतील अधिकाऱ्यांच्या व्यतिरिक्त विविध विषयांतील निष्णात तज्ज्ञ व्यक्तींना व्याख्यानासाठी निमंत्रित करण्यात येते. प्रशिक्षण सत्रासाठी व्याख्या-

नाच्या पारंपरिक पद्धती व्यतिरिक्त आवश्यकतेनुसार इतर पद्धतींचा म्हणजे गटचर्चा, दृक्श्राव्य साधने, प्रात्यक्षिके इ. प्रत्यक्ष कृतींवर भर देणाऱ्या पद्धतींचा अवलंब केला जातो.

सेवांतर्गत प्रशिक्षण सत्रांच्या व्यतिरिक्त आदिवासी युवकांसाठी युवक नेतृत्व शिबिरे व सेवापूर्व प्रशिक्षण सत्रे आयोजित करण्यात येतात. सेवापूर्व प्रशिक्षण सत्रांमधून नोकरी मिळविताना तोंड द्याव्या लागणाऱ्या स्पर्धेसाठी आदिवासी युवकांची तयारी करून घेण्यात येते.

मार्च १९८८ ते सप्टेंबर १९८८ या कालावधीत संस्थेमार्फत घेण्यात आलेली प्रशिक्षण सत्रे

१ आश्रमशाळेतील शिक्षकां- - ५ सत्रे
साठी अध्यापन प्रशिक्षण.	४ आदिवासी विकास निरी- - १ सत्र
क्षकांसाठी प्रशिक्षण.	६ सधन क्षेत्र विकास कार्य- - १ सत्र
क्रमांतर्गत गडचिरोली
जिल्ह्यातील वर्ग-३ कर्म-
चाऱ्यांना प्रशिक्षण.
२ आश्रमशाळेतील शिक्षकां- - ३ सत्रे
साठी चित्रकला प्रशिक्षण.	५ आदिवासी विकास विभा- - १ सत्र
गातील कनिष्ठ व
वरिष्ठ लिपिकांसाठी
प्रशिक्षण प्रत्येकी	७ आदिवासी युवकांसाठी - ३ सत्रे
सेवापूर्व प्रशिक्षण.
३ शासकीय वसतिगृहाच्या - १ सत्र
गृहपालांसाठी प्रशिक्षण		

ग्रंथालय वृत्त

संस्थेच्या कामकाजाला मदत व्हावी या उद्देशाने संस्थेचे स्वतःचे संदर्भ ग्रंथालय आहे. ग्रंथालयात मुख्यत्वे करून मानवशास्त्र,

समाजशास्त्र, गॅझेटिअर आणि संशोधनात्मक अहवाल आहेत. मार्च १९८८ ते सप्टेंबर १९८८ पर्यंत ग्रंथालयात २६३ ग्रंथांची

भर पडली. सप्टेंबर अखेर ग्रंथालयातील ग्रंथ संख्या ७८८१ झाली आहे.

महत्त्वाचे शासन निर्णय

आदिवासी शेतकऱ्यांना १०० टक्के अनुदान तत्वावर विद्युतपंप/ऑईल इंजिन्स पुरविण्याची योजना... आदिवासींचा आर्थिक सहभाग.

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी विकास विभाग

शासन निर्णय क्र. इएमपी १०८३/१८६१/प्र.क्र.३४/का-९,
मंत्रालय, विस्तार भवन, मुंबई ४०० ०३२.

दिनांक १० डिसेंबर, १९८७.

- वाचा :—**(१) शासन निर्णय, समाजकल्याण, सांस्कृतिक कार्य, क्रीडा व पर्यटन विभाग क्रमांक एसटीडब्ल्यू-१०७३/६३४०/के. दिनांक २ नोव्हेंबर, १९७३.
- (२) शासन निर्णय, समाजकल्याण, सांस्कृतिक कार्य, क्रीडा व पर्यटन विभाग क्र. एसटीडब्ल्यू-१०७६/४५६३३, का-२७, दिनांक १७ जानेवारी, १९७७.
- (३) शासन निर्णय, कृषी व सहकार विभाग, क्रमांक डब्ल्यूइएल-१०८०/४९८५९/५७२, दिनांक ८ ऑक्टोबर, १९८०.

शासन निर्णय :—उपलब्ध असलेल्या पाणी पुरवठाच्या साधनांचा व ऊर्जेचा पुरेपूर उपयोग करून त्याद्वारे जास्तीत जास्त जमीन ओलिताखाली आणून आर्थिक उन्नती साधण्याच्या दृष्टीने आदिवासी शेतकऱ्यांना १०० टक्के अनुदान तत्वावर विद्युत पंपसेट/ऑईल इंजिन्स पुरविण्याची योजना अनुक्रमे १९७३-७४ व १९७६-७७ सालापासून राबविण्यात येत आहे.

२. नियोजन आयोग, भारत सरकार यांनी या योजनेमध्ये आदिवासी लाभार्थींचा आर्थिक सहभाग असावा असे सुचविले होते. त्यानुसार लाभार्थींचा आर्थिक सहभाग घेण्याचा प्रश्न शासनाच्या विचाराधीन होता. आदिवासी लाभार्थींना या योजनेचा फायदा घेण्याकरिता कर्ज काढावे लागू नये तसेच त्यांचा जलसिंचनावरही वाईट परिणाम होऊ नये या दृष्टीने निरनिराळ्या पर्यायांचा विचार करून आदिवासी लाभार्थींचा आर्थिक सहभाग किती प्रमाणात असावा याबाबत शासनाने खालीलप्रमाणे निर्णय घेतला आहे :—

क्षेत्र मर्यादा	लाभार्थींचा सहभाग	अनुदान
२ ते १० एकरापर्यन्तचे कास्तकार	.. रु. २५०	उर्वरित रक्कम
१० एकरापेक्षा जास्त व १६ एकरापर्यन्तचे कास्तकार	.. रु. ५००	उर्वरित रक्कम
३. या योजनेची अंमलबजावणी पुढील आर्थिक वर्षापासून म्हणजेच १९८८-८९ पासून करण्यात यावी. तत्पूर्वी मंजूर झालेल्या पंपांना ही नवीन योजना लागू होणार नाही.		

४. आदिवासी लाभार्थींना विद्युतपंप/ऑईल इंजिन पुरविणे या योजनेच्या अंमलबजावणीबाबतची पद्धती व वेळापत्रक शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक इएमपी-१०८६/५२४/प्र.क्र.१२१/का-९, दिनांक २० मे १९८६ च्या शासन निर्णयान्वये ठरवून देण्यात आलेले आहे. त्याप्रमाणे काटेकोरपणे कार्यवाही करण्यात यावी. इतर शासन निर्णयातील परिच्छेद ४ (३) ला अनुसरून एप्रिल व मे महिन्यामध्ये संचालक, आदिवासी विकास, आदिवासी विकास अधिकारी व प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प यांनी लाभार्थींची निवड करण्याची कार्यवाही करित असतानाच जे लाभार्थी त्यांच्या जमिनीच्या प्रमाणात आपला आर्थिक सहभाग भरण्यास तयार आहेत, अशाच लाभार्थींची निवड करावी व त्यांच्याकडून आर्थिक सहभागाबाबतची लेखी हमी त्यांनी घ्यावी व अशा तऱ्हेची ज्यांनी लेखी हमी दिलेली आहे, त्यांचेच अर्ज टास्कफोर्स समितीसमोर विचारार्थ ठेवण्यात यावेत.

५. लाभार्थीची टास्कफोर्स समितीकडून अंतिमरीत्या निवड झाल्यानंतर लाभार्थीचा आर्थिक सहभाग (जमिनीच्या प्रमाणा-मध्ये रु. २५० व रु. ५००) ताबडतोब वसूल करण्याची जबाबदारी आदिवासी विकास अधिकाऱ्यांवर राहिल. त्यांनी लाभार्थी-कडून त्यांचा सहभाग वसूल केल्यानंतर अंतिम यादी ठरलेल्या वेळापत्रकानुसार संचालक, आदिवासी विकास, नाशिक यांचेकडे पाठवावी. सर्वांची एकत्रित यादी तयार करून संचालक, आदिवासी विकास, नाशिक यांनी ती व्यवस्थापकीय संचालक, महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाकडे पाठविण्याबाबतची कार्यवाही करावी.

६. आदिवासी विकास अधिकाऱ्यांनी वरीलप्रमाणे वसूल केलेली सहभागाची रक्कम "०२५०-इतर सामाजिक सेवा-८०० इतर जमा रकमा (१३) अनुसूचित जमातीकरिता वीजपंपसंच/तेल इंजिन बसविण्यासाठी करावयाची वसुली (०२५०००२८)" या लेखाशीर्षाखाली जमा करण्यात यावी.

७. व्यवस्थापकीय संचालक, महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ यांनी अशा तऱ्हेने संचालक, आदिवासी विकास यांच्याकडून ज्या लाभार्थींनी आपल्या सहभागाची रक्कम आदिवासी विकास अधिकाऱ्यांकडे भरलेली आहे, अशा लाभार्थींच्या शेतावर वीजपंप/ऑईल इंजिन बसविण्याबाबतची कार्यवाही सप्टेंबर अखेरपर्यंत करावी.

८. हा शासन निर्णय वित्त विभागाच्या सहमतीने त्या विभागाच्या संदर्भ क्रमांक सीआर-८३१/व्यय-११, दिनांक २६ ऑक्टोबर, १९८७ अन्वये निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

चं. रा. चव्हाण,

अवर सचिव.

शासकीय मागासवर्गीय (आदिवासी) वसति-
गृहातील विद्यार्थ्यांना देण्यात येणाऱ्या सुविधां-
मध्ये सुसुवता आणणेबाबत.
नियमावलीत सुधारणा.

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी विकास विभाग

शासन निर्णय क्र. बीसीएच-१८८६/१३३९५/२३३१/प्र.क्र.२४३/का. १२,

मंत्रालय, विस्तार भवन, मुंबई ४०० ०३२.

दिनांक २९ जुलै, १९८८

वाचा :—(१) शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग, क्र. बीसीएच-१३८४/३६३२७/का. १२, दिनांक ११ जुलै १९८५.

(२) शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग, क्र. बीसीएच-१८८६/१३३९५/२३३१/प्र.क्र. २४३/का. १२, दिनांक २८ मे १९८६.

शासन निर्णय :—

शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक बीसीएच-१३८४/३६३२७/का. १२, दिनांक ११ जुलै, १९८५ अन्वये आदिवासी विकास विभागामार्फत चालविल्या जाणाऱ्या वसतिगृहांच्या प्रवेशासंबंधी प्रसूत केलेल्या नियमावलीत परिशिष्ट अ-१, मधील क्रमांक १ मध्ये असलेली विशेष बाब प्रवेशाची तरतूद शासन निर्णय क्र. बीसीएच/१८८६/१३३९५/२३३१/(२४३)/का. १२, दिनांक २८ मे, १९८६ अन्वये रद्द केली होती. विशेष बाब अंतर्गत प्रवेश देण्याची तरतूद नियमावलीत पुन्हा करण्याचा प्रश्न शासनाच्या विचाराधीन होता. पुनर्विचारांती शासन आता खालीलप्रमाणे आदेश देत आहे.

२. प्रस्तावनेतील शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग क्र. बीसीएच-१३८४/३६३२७/का. १२, दिनांक ११ जुलै, १९८५ मधील परिशिष्ट अ मधील नियम १ पूर्वीप्रमाणेच अस्तित्वात राहिल. १९८८-८९ या शैक्षणिक वर्षापासून उपरोक्त शासन निर्णया-मधील परिशिष्ट अ-१ मधील नियम १ मध्ये केलेल्या तरतुदीनुसार प्रत्येक शासकीय वसतिगृहात त्या त्या वर्षी उपलब्ध असलेल्या रिक्त जागांपैकी ५ टक्के जागा "विशेष बाब" म्हणून शासनामार्फत भरण्यात येतील. विशेष बाब अंतर्गत विद्यार्थ्यांस प्रवेश देताना खालील निकष लावण्यात येतील.

- (१) विशेष बाब प्रवेशासाठी फक्त अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांचा विचार केला जाईल.
- (२) वरीलप्रमाणे अमलेला अनुसूचित जमातीचा विद्यार्थी हा अतिदुर्गम भागातील असावा.
- (३) आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या पालकाचे उत्पन्न दारिद्र्यरेषेखाली असावे.
- (४) विद्यार्थी आदिम जमातीचा असला तर त्याचा विचार प्राथम्याने केला जावा.

तसेच शासन निर्णय आदिवासी विकास विभाग क्र. बीसीएच-१३८४/३६३२७ /का. १२, दिनांक ११ जुलै १९८५ मधील परिशिष्ट अ-१, मधील सध्याच्या नियम-११ ऐवजी खालीलप्रमाणे सुधारित नियम ११ वाचावा.

(१) प्रत्येक वसतिगृहात मागासवर्गीय व आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय विद्यार्थी/विद्यार्थिनींना खालील टक्केवारीनुसार प्रवेश दिला जाईल.

(अ) प्रत्येक वसतिगृहात (विभागीय स्तरावरील धरून) क्षमतेनुसार असलेल्या जागांपैकी फक्त ८ टक्के जागा आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या विद्यार्थी/विद्यार्थिनींसाठी राहतील.

(ब) प्रत्येक वसतिगृहात (विभागीय स्तरावरील धरून) क्षमतेनुसार असलेल्या जागांपैकी फक्त २ टक्के जागा अपंग विद्यार्थी/विद्यार्थिनींसाठी राहतील.

(क) विभागीय वसतिगृहे सोडून इतर वसतिगृहात आणखीन १० टक्के जागा दारिद्र्य रेषेखालील कौटुंबिक कांड धारण करणाऱ्या व्यक्तींच्या मुला/मुलींसाठी राखून ठेवण्यात येतील. विभागीय स्तरावरील वसतिगृहातील उर्वरित ९० टक्के जागा व इतर ठिकाणच्या वसतिगृहातील उर्वरित ८० टक्के जागा व सोबत जोडलेल्या परिशिष्ट "अ" मध्ये नमूद केलेल्या तरतुदीनुसार भरण्यात येतील.

तसेच शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग क्रमांक बीसीएच-१३८५/३६३२७/का. १२, दिनांक ११ जुलै, १९८५ मधील परिशिष्ट "अ" चे सहपत्राखालील पहिल्या ओळीत "राहिलेल्या ८५ वा ७५ टक्के जागा" या ऐवजी "विभागीय स्तरावरील वसतिगृहातील उर्वरित ९० टक्के व इतर ठिकाणच्या वसतिगृहातील उर्वरित ८० टक्के जागा" असे वाचावे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(ज. ल. पिपळे),

उपसचिव,

महाराष्ट्र शासन.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute,
Maharashtra State, Pune 411 001

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for contributors

The normal length of an article should be between 1,500 and 3,000 words.

The manuscripts to be published in this Bulletin should be typewritten in double space on one side of the paper and carefully corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings.

Manuscripts are not returned.

The Editor is not responsible for the views expressed by the writers in this Bulletin.

Ten off-prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the contributor. Remuneration at the rate of Rs. 10 per printed page and maximum Rs. 30 for an article will be paid. All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

FORM IV

(See Rule 8)

1. *Place of publication* .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
2. *Periodicity of publication.* Bi-Annual
3. *Printer's name* .. Manager, Yeravda Prison
Press, Pune 411 006.
Nationality .. Indian
Address .. Yeravda Prison Press,
Pune 411 006.
4. *Publisher's name* .. G. M. GARE
Nationality .. Indian
Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
5. *Editor's name* .. G. M. GARE
Nationality .. Indian
Address .. 28, Queen's Garden
Pune 411 001.

I, G. M. Gare, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

G. M. GARE
(Signature of Publisher)

Dated 27th September 1988.